

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ
УКРАЇНИ**

**ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»**

**ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ УКРАЇНИ**

*Матеріали XX науково-практичної конференції
(м. Хотин, 27 вересня 2024 р.)*

Хотин 2024

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43
X 852

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця»
(протокол № 6 від 17.12. 2024 р.)*

Редакційна колегія

- Буйновська Є.В.** *директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»*
- Шалаєва І.А.** *заступник директора ДІАЗ «Хотинська фортеця»*
- Сандуляк В.О.** *завідувач науково-дослідним відділом ДІАЗ «Хотинська фортеця»*
- Позняков Д.В.** *завідувач музейно-освітнім відділом ДІАЗ «Хотинська фортеця»*

Редколегією збережено авторський стиль викладу. Відповідальність за достовірність наукової інформації та посилань несуть автори статей.

X852 Дослідження та збереження культурної спадщини України //
Матеріали ХХ наук.-практ. конф. (м. Хотин 27 вересня 2024 р.). Хотин, 2024.
124 с.

У збірнику вміщено матеріали доповідей науково-практичної конференції з актуальних питань історії та археології. Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43

ЗМІСТ

Формування колекції сакральної спадщини в фондах Кременецько-Почаївського заповідника БАГНЮК Назар, ОБОЛОНЧИК Орися	4
Глиняні люльки: декор і клейма (за матеріалами археологічних досліджень у Хотинській фортеці) БУЙНОВСЬКА Єлизавета	12
Замок магнатів Потоцьких у Золотому Потоці ВЕЛЬГІЙ Марія	21
Рукописна карта 1792 року та історія комплексу монастиря ОО. Бернардинів міста Збараж ГАНУСЕВИЧ Наталія	31
Північна башта Хотинського замку на іконографічних джерелах XVII–XIX століть ІВАНОЧКО Альона	39
Картографічні матеріали XVII–XVIII ст. як джерела для дослідження Теробовлянського замку КОБАСА Галина	50
Плани Хотинської фортеці 1739 року у цифрових колекціях європейських архівів ПОЗНЯКОВ Денис	59
Питання локалізації каплиці на території королівського замку Нялаб ПРОХНЕНКО Ігор, ЖИЛЕНКО Марія	71
Хотинська фортеця в російсько-османській війні 1768-1774 років. Рік 1769 САНДУЛЯК Віктор	94
Архітектурні особливості Збаразького замку: фортифікаційні рішення та ренесансний стиль ТРИКОН Тетяна	120

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ В ФОНДАХ КРЕМЕНЕЦЬКО-ПОЧАЇВСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА¹

У цьому дослідженні здійснено загальну характеристику проблеми формування колекції сакральної спадщини у фондах Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника, розкрито питання перспективи розширення, збереження і популяризації.

Ключові слова: фондова колекція, сакральна спадщина, збереження, діджиталізація, популяризація.

Актуальність. Повномасштабна збройна агресія російської федерації поставила перед українським народом не лише питання збереження нашої незалежності, але й культури і національної ідентичності, яку неодноразово впродовж історії намагалися стерти. Як показує гіркий досвід терористичних ракетних ударів по всій території України: під прицілами знаходяться не лише об'єкти цивільної, критичної та військової інфраструктури, але й сотні архітектурних та культурних пам'яток і музейних установ. Серед них вагоме місце посідають об'єкти сакральної спадщини, що є важливим складником духовного і матеріального простору, у якому народжувалася і живе українська нація.

Загалом за даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій в період з 24.02.2022 р. до 24.02.2023 р. пошкоджено або зруйновано 415 релігійних (культових) споруд, у яких зберігалася тисячі творів мистецтва, частина яких безповоротно знищена. Саме тому ключовим питанням на порядку денному багатьох музейних установ є збереження та діджиталізація фондових колекцій задля захисту нашої історичної пам'яті.

Мета: розглянути особливості створення, наповнення, збереження і популяризації об'єктів сакральної спадщини у фондах Кременецько-

¹**Багнюк Назар.** (Кременець).

Науковий співробітник. Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник.

Оболончик Орися. (Кременець).

Завідувачка науково-дослідного відділу. Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник.

Почаївського ДІАЗу на прикладі роботи з колекціями пам'ятки архітектури національного значення «Миколаївський собор з келіями XVI-XVIII ст.» (охоронний № 668).

Виклад основного матеріалу. Однією з найдавніших форм людського самовираження, ще з первісних часів, вважається мистецтво у всіх його формах та проявах. Сучасне суспільство по різному трактує дане поняття. У вузькому розумінні цього слова – це творча діяльність людини у різних сферах діяльності (літератури, живопису, графіки, музики, декоративно-ужиткового мистецтва).

Водночас з філософської точки зору, мистецтво – це форма вираження людського досвіду, що дозволяє нам досліджувати і розуміти світ і самих себе. Це спосіб комунікації, який виходить за межі слів, де ідеї, емоції і почуття можуть бути передані через різні засоби. Мистецтво часто розглядається як засіб пошуку сенсу та істини. Воно може бути способом підняття моральних, етичних та духовних питань, дослідження краси та гармонії, а також формування культурної та індивідуальної ідентичності.

Разом з цим, мистецтво є також інструментом, який дозволяє встановлювати зв'язок з минулим і майбутнім, адже завдяки ньому ми можемо відчувати та зрозуміти досвід наших предків, а також передати свої ідеї та почуття наступним поколінням. Таким чином, мистецтво у буквальному сенсі оточує людину не тільки у всіх її сферах матеріального життя, але й більш абстрактних поняттях таких, як духовність.

У цьому сенсі ми виділяємо сакральне мистецтво, яке в свою чергу проявляється в живописі, літературі та архітектурі.

Перш за все, варто наголосити, що чіткого і єдиного наукового формулювання, яке б систематизувало поняття «сакрального мистецтва» не існує. Чимало дослідників відзначає його поліфонічний характер, тобто щось релігійно особливе, освячене, наповнене божественним таїнством та віри у надприродні сили у особі Господа Бога.

Дане поняття з наукової точки зору містить широкий підтекст та умовно об'єднує різноманітні твори, від фундаментальних архітектурних ансамблів і церковних комплексів до предметів релігійно-обрядового ужитку – ікон, скульптури та речей обрядово-ритуального характеру.

Такі об'єкти або предмети не лише мають величезне культурне значення, але й є свідченням релігійної, історичної та мистецької спадщини того чи іншого регіону або країни у цілому. Кременець не є виключенням, адже у його історії переплелися різні епохи та культури, що зараз віддзеркалюються у архітектурі міста.

Останні роки не даремно вважаються найскладнішими в історії нашої країни, адже поряд із збройною боротьбою супроти російського агресора, ми ведемо культурне протистояння за повернення історичної спадщини та відродження колективної пам'яті. Ключовим досягненням кінця 2023 року для Тернопілля стало повернення у державну власність архітектурного комплексу Миколаївського собору з келіями XVI-XVIII століття, що протягом тривалого періоду часу перебував в оренді парафією УПЦ (МП) [4, С. 1].

Кременецький Миколаївський собор (первісно Францисканський монастир) є однією з найдавніших архітектурних пам'яток духовної спадщини у Тернопільській області, унікальною спорудою, що поєднала у собі різні культурно-релігійні течії, зумівши пережити лихоліття війн та зберегтися до наших днів, як цінне джерело вітчизняної історії. Своєрідною основою для сучасної святині є католицький храм Успіння Діви Марії, споруджений з дерева у стилі ренесансу у середині XVI століття за розпорядженням польської королеви Бони Сфорци, яка у 1536-1556 роках володіла містом. Визначення «храм» є перебільшеним, оскільки сама споруда була невеликою за розміром і у співвідношенні з сучасним собором дорівнювала б лише одній з бічних нав. Тим не менш, саме з цього моменту розпочинається історія майбутнього Миколаївського собору. У 1606 році, у Кременці, за наказом луцького біскупа Марціна Шишковського, храм Успіння

Діви Марії передається в управління братам ордену францисканців, які поступово починають розбудовувати як саму святиню так і житлові й господарські приміщення навколо неї, тим самим заклавши в місті римокатолицький монастир [6]. З розвитком діяльності ордену костел був перебудований, розширений, отримав бічні нефи з притвором та розташованою окремо зі сторони центральної вулиці двохярусною відкритою дзвіницею [3, С. 54]. У 30-х роках XVII століття Францисканський монастир став чи не найважливішою культовою спорудою міста. Однак не на довго, уже в 1648-1649 рр., на початках Національно-визвольної війни, храм було розграбовано і частково зруйновано одночасно з Кременецьким замком.

Проте, це не була крапка в історії діяльності Францисканського монастиря. Варто відзначити, що вже з другої половини XVII – на початку XVIII століття святиню відновлюють з характерними для неї бароковими рисами, які особливо помітні у перебудованій двоярусній дзвіниці. Сам монастир став потужним католицьким місіонерським осередком, і навіть володів земельними наділами навколо міста. Діяльність у Кременці братів-францисканців була згорнута у 1832, після придушення Польського (Листопадового) повстання у зв'язку з реакційною політикою Російської імперії. Під царські репресії потрапляли усі хто міг навіть найменшим чином бути причетним до польського визвольного руху. Тільки у Кременці, окрім ліквідації Францисканського монастиря та інших католицьких осередків, було зачинено Волинський ліцей – свого часу один із найкращих навчальних закладів на українських землях першої третини XIX століття.

У тому ж 1832 році Францисканський монастир був переданий у користування православної громаді московського патріархату і переосвячений на честь Святого Миколая [7, С. 61]. У сьогоденні ж, даний культовий архітектурний комплекс після 191 року культурної та духовної окупації повернутий у лоно Православної церкви України, а в його стінах знову живе українське слово та молитва.

Разом із цим, повернення у державне управління собору дало новий поштовх до наукової роботи, зокрема збереження та популяризації, як самого об'єкта архітектури так і храмового наповнення – цінних предметів церковного ужитку, деяким з яких близько трьохста років.

Відновлення власності Кременецько-Почаївського ДІАЗу над Миколаївським собором відкрило можливості для комплексних робіт із охорони та збереження значної кількості пам'яток духовно-релігійного ужитку, що внаслідок систематичного недбалого ставлення орендарів були пошкоджені й потребують реставрації. Серед основних причин незадовільного стану таких предметів є передусім вплив природних чинників так і людський фактор. До першої групи віднесемо кліматичні умови: високу вологість та коливання температур, що викликають цвіль та корозію, наносячи значну шкоду предмету. Людська діяльність є не менш деструктивною і може включати недотримання запропонованих норм догляду як за приміщеннями пам'ятки так і її наповненням, механічні пошкодження предметів з необережності, у процесі ремонтних робіт або допущення грубих помилок у спробі консервації.

Наприклад, у ході інвентарного опису комплексу Миколаївського собору було ідентифіковано ікону-феритрон «Благовіщення»/ «Богоявлення» XVIII століття, що був розміщений в ніші під вікном північної стіни північної нави собору. Близько місця розташування ікони проходить труба опалювальної системи, що спричиняє пересихання деревини, відшарування і вилущення фарбового шару ікон. Це лише один з багатьох прикладів халатного ставлення колишніх орендарів по відношенню до культурної спадщини регіону [1].

Продовжуючи тематику ікон-феритронів, варто зазначити, що окрім «Благовіщення» інтер'єр собору доповнюють ще два феритрони: перший з зображеннями Почаївської Богородиці та Богородиці з Дітям, другий з іконою Святого Миколая Чудотворця та з іконою Марії Магдалини на звороті. Усі три предмети мистецтва є цінними експонатами, які були

виготовлені у XVIII столітті та цілком ймовірно потрапили на терени Кременеччини разом з ченцями ордену Василіан.

Окрасою фондової колекції сакральної спадщини, що були інвентаризовані у стінах Миколаївського собору стали передусім предмети церковно-релігійного ужитку та мистецтва серед яких: дарохранильниця, виготовлена у формі вежі або однокупольної церкви (XX ст.), колекція підсвічників, парні католицькі ікони «Різдво Пресвятої Богородиці» та «Трійця новозавітна із Богородицею, що стоїть на колінах» (XVIII ст.) і барельєф «Ангел причащає Св. Онуфрія» (XVIII ст.).

Безумовно центром храму є його вівтар, у Миколаївському соборі він триярусний (з додатковим четвертим рядом ікон), виготовлений наприкінці XIX – на початку XX століття, та містить 41 ікону. Цікавий факт, що оригінальний вівтар францисканців у повному своєму вигляді не зберігся, однак з його фрагментів в кінці XIX століття було створено невеликий вівтар у північній наві собору, що служив для духовних потреб солдат розквартированого на той час у місті 42-го якутського полку російської імператорської армії.

Крім того, варто відзначити інтер'єр уже згаданої барокової дзвіниці собору, який гармонійно доповнює дзвін датований 1798 роком, виготовлений і привезений з естонського міста П'ярну. У верхній частині поверхня дзвона прикрашена рослинним орнаментом, у центрі з обох боків розміщені ікони Святого Миколая та Божої Матері «Казанської».

Не менш важливим чинником роботи над фондовою колекцією сакральної спадщини Миколаївського собору на наш погляд повинні стати сучасні інноваційні технології. Російська збройна агресія та масові обстріли української інфраструктури у тому числі цивільної, серед якої валова частина припадає на пам'ятки архітектури та культури країни. Тому важливим процесом для захисту культурної спадщини України є діджиталізація фондів колекцій. Не виключенням є Кременецько-Почаївський заповідник, у планах якого у довгостроковій перспективі

передбачається поступове оцифрування наявних збережених предметів минулого й створення віртуальних експозицій, серед яких належне місце займуть духовні пам'ятки нашого міста. Робота у цьому напрямку триває й інформація про низку наявних експонатів після опрацювання розміщена на онлайн-ресурсах «Museum Digital» та «Реєстр музейного фонду України».

Важливим елементом відродження історичної пам'яті народу є процеси популяризації духовно-релігійного минулого серед широких мас населення аби кожен мешканець чи гість міста зміг доторкнутися та дізнатися більше про минуле. У цьому контексті важливим чинником є розробка нових маршрутів екскурсій, спрямованих на вивчення та розуміння сакральної спадщини Кременеччини. Паралельно цьому передбачається створення на території Миколаївського собору експозиції приуроченої саме духовно-релігійній складові історії міста Кременця, що сприятиме відродженню історичної пам'яті й відкриє нові можливості міжмузейної взаємодії й обміну науковою інформацією та досвідом на обласному і всеукраїнському рівнях й безумовно сприятиме зростанню туристичної привабливості міста.

Висновки. Серед основних елементів української національної ідентичності є духовна, або ж сакральна складова, що проявляється в об'єктах архітектурного або природного характеру, предметах образотворчого мистецтва, скульптурі, рукописах та друкованій літературі. Згідно даних стандартизованого показника кількості об'єктів сакральної спадщини у Тернопільській області – 95,9% становлять культові споруди, серед яких одним з найдавніших збережених архітектурних комплексів є Миколаївський собор у Кременці [4, с.49].

Активна фаза російсько-української війни вимагає не лише консолідації українців задля перемоги над агресором, але й безперервної роботи на «культурному фронті», зокрема у процесі дослідження і збереження національної культурної спадщини, що оточує нас і одного дня може стати ціллю чергової терористичної атаки. Тому, в умовах військового

стану, одним із ключових аспектів діяльності музейних установ та заповідників є розроблення стратегій і виконання заходів з консервації і діджиталізації цінних артефактів минулого, що відображують тло нашого історичного розвитку. Разом з цим, не менш важливим аспектом роботи в умовах інформаційної війни є популяризація вітчизняної культури та історії серед широких мас населення шляхом просвіти та туризму.

Джерела та література:

1. Додаток 1 до Акту інвентаризації від 1 грудня 2023 року. Кременець, 2023. 18 с. // Архів Кременецько-Почаївського ДІАЗу;
2. Ковальчук Є. І. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 роки): Монографія. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 296 с., іл.;
3. Кременець-Почаїв. Туристичний путівник. за ред.. В. Ільчишина. Тернопіль: Друк ФОП Кулик В.В., 2024. 54 с.;
4. Міщенко О. Культурні споруди України як складники сакральної спадщини в умовах війни. Матеріали III Міжнародної конференції «Географічна наука та освіта: перспективи й інновації». Переяслав, 19-20 жовтня 2023 року / редкол. Коцур В. та ін. Переяслав, 2023. 246 с.;
5. Міщенко О. Сакральна спадщина Україна: класифікація та просторовий аналіз. Суспільно-географічні дослідження. Український географічний журнал, 2023 №4. С.45-54.;
6. Міщенко О. Сакральна спадщина України: класифікація та просторовий аналіз. Український географічний журнал. № 4, 2023. 44-52.;
7. Паспорт об'єкту культурної спадщини «Комплекс споруд собору Св. Миколая (Собор Св.Миколая. Дзвіниця. Монастирські келії). Кременець, 2008. 10 с. // Архів Кременецько-Почаївського ДІАЗу.;
8. Теодорович М. Історія міста Кременця. Волинської губернії. Седльце, 1904.141 с.

ГЛИНЯНІ ЛЮЛЬКИ: ДЕКОР І КЛЕЙМА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ХОТИНСЬКІЙ ФОРТЕЦІ)²

Стаття присвячена аналізу колекції глиняних люльок, виявлених під час археологічних досліджень на території ДІАЗ «Хотинська фортеця» у 2004-2019 рр. У роботі детально розглядаються морфологічні особливості, декор та клейма люльок. Автор характеризує основні типи виявлених люльок, їх розміри, колір, орнаментацию та особливості виготовлення. Окрема увага приділяється класифікації люльок за походженням (турецькі, болгарські, кримські) та часом побутування (XVII-XIX ст.). На основі аналізу клейм та декоративних елементів простежуються культурні зв'язки регіону з країнами Причорномор'я та Османської імперії.

Ключові слова: Хотинська фортеця, археологічні дослідження, люльки, клейма, орнаментация, тютюнопаління.

Завдяки створенню Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» у 2000 році, щорічно на його території проводяться археологічні дослідження. Всі знахідки, які трапляються під час досліджень передаються до музейного фонду Заповідника та стають частиною державного музейного фонду України. Після наукового вивчення та опрацювання ці предмети можуть побачити й відвідувачі Заповідника у постійно діючих та тимчасових виставках. Наразі у Заповіднику зберігається 10 133 предметів, 770 з яких, це глиняні люльки.

Перші археологічні дослідження на території Заповідника відбувались протягом серпня 2004 року. Дослідження проводились Чернівецькою філією ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України. Основні роботи експедиції були зосередженні на вивченні руїн мечеті з мінаретом. Під час досліджень було знайдено чимало предметів матеріальної культури, переважно XVIII-XX століть.

Окрему категорію знахідок склали керамічні люльки, які різні за кольором глини, орнаментацией та деталями форми. Дані люльки червоного кольору, мають загальну довжину 4,5-5 см, діаметр чашечки –

²Буйновська Єлизавета. (м. Хотин).

Директор. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця».

2,5-3 см, діаметр чубука – 1,7-2,2 см. Їх орнаментация представлена вертикальними реберцями, секторами-пелюстками, скісними нарізами, горизонтальними лініями, повздовжніми канелюрами, штампуванням із вдавлених ромбів трикутників, крапок тощо. Ці люльки Пивоваров С.В. датує XVII століттям та називає їх «козацькими» хоча ця назва носить чисто умовний характер.

Іншій категорії люльок характерне збільшення розмірів. Так, загальна довжина люльок зростає до 6-7 см, діаметр чашечки – до 3 см, діаметр чубука до 2,6 см, а загальна висота до 4 см. На багатьох люльках збереглися круглі та овальні клейма з арабськими літерами, а на одній у вигляді птаха. Значно багатшим стає орнамент люльок. З'являються різноманітні композиції із рослинних та геометричних орнаментів, покращується якість лоціння, випалу, а окремі екземпляри навіть носять сліди позолоти. Змінюється колір люльок, вони набувають темно-коричневих та темно-червоних відтінків. Присутність клейм і зображень дозволяє називати ці люльки «турецькими» та відносити їх до XVIII початку XIX ст. не виключено, що виробництво таких люльок здійснювалося в самому Хотині, де знаходився турецький гарнізон. Дослідження люльок показує, що вони виготовлялись майстрами-гончарами з добре відмуленої глини у формочках, переважно дерев'яних, із двох половинок. На останніх було вирізане негативне зображення орнаменту. Таким чином формувався об'ємний виріб. Потім спеціальними інструментами видалялася зайва глина і робилися внутрішні порожнини. Орнаментування люльок доповнювалось штампуванням, нанесенням візерунків за допомогою зубчатого коліщатка тощо. Люльки також покривались різними ангобами чи поливами [1, С 7-8].

Особливий інтерес представляє зображення птаха. Це профільне зображення птаха, розвернутого ліворуч, що за динамікою руху найбільше нагадує представника родини Чаплевих (Ardeidae). Слід зазначити, що з Аккермана та Очакова походить близько 50 люльок із зображенням птахів.

Фаворитами з поміж них є – денні хижі птахи та качки. Слід зазначити, що птахи доволі виразно і чітко відображені в міфології давніх тюрків. Деякі з них уособлювали силу та могутність, їх вшановували, вони були тотемами певного роду. Образ інших птахів пов'язаний із космогонічними міфами [2, С. 156-161].

У 2005 році було продовжено археологічні дослідження, а саме було розчищено підвали мечеті, обстежено територію навколо мінарету та проведено пошуки водовідвідної системи подвір'я замку. Під час розчистки підвалу мечеті було виявлено близько тридцяти фрагментів кераміки XVIII століття та уламки глиняних «турецьких» люльок, на деяких із них збереглися овальні або круглі клейма з турецькими літерами [3, С. 6].

Відповідно, у 2006 році продовжувались дослідження південної частини підвального приміщення, що дало можливість остаточно з'ясувати його планування і завершити дослідження фундаментів мечеті з мінаретом. Під час досліджень було виявлено 25 керамічних люльок, окремі з них мають клейма з турецькими надписами. Під час вивчення культурних нашарувань у замку також було знайдено глиняні люльки різної форми та орнаментації [4, С. 6].

У 2007 році експедиція продовжила розпочаті у 2004 році археологічні дослідження. Основною метою було дослідження на ділянках фортеці, де планується спорудження колодязів та траншей для проведення силових (електричних) кабелів. Так під час досліджень трапились численні уламки керамічних люльок, які мали різний колір та орнаментацію. Зокрема, заслуговують на увагу найбільш вцілілі та непошкоджені екземпляри. Перша люлька жовтого забарвлення, орнаментована вертикальним рифленням та пояском трикутників; зовнішній максимальний діаметр чашечки становить 2,8 см, внутрішній – 1,7 см, зовнішній діаметр чубука – 2,1 см, внутрішнього отвору – 0,9 см. Другий екземпляр коричневого кольору теж прикрашений вертикальним рифленням, максимальний діаметр чашечки становить 3 см, внутрішній – 1,7 см, зовнішній діаметр

чубука – 2,1 см, внутрішнього отвору – 0,9 см. Третя керамічна люлька бурого кольору полив'яна, орнаментована краплеподібними заглибленнями і трикутниками. На чубуку присутнє турецьке клеймо. Наступний екземпляр коричневого забарвлення був орнаментований вертикальним рифленням та пояском трикутників. Тут теж присутнє турецьке клеймо. П'ята люлька жовтого кольору орнаментована вертикальним рифленням та ромбами. Шоста знахідка має червоне забарвлення і майже аналогічний декор. Наступний екземпляр характеризується білим кольором, а також доволі рідкісною орнаментациєю – рельєфним зображенням виноградної лози та грон. Зовнішній максимальний діаметр чашечки становить 2,5 см, внутрішній – 1,5 см, зовнішній діаметр чубука – 2,1 см, внутрішнього отвору – 0,8 см. Серед матеріалів трапилась також люлька чорного кольору з подвійним дном, верхнє з яких мало сім отворів-продухів. Орнамент представлений різним поєднанням косих насічок [5, С. 9-11].

У 2011 році археологічна експедиція Чернівецької філії ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України продовжувала працювати на території заповідника, проводячи дослідження у межах Привратного двору замку. Найбільш чисельну групу знахідок становила кераміка. Вона представлена кухонним та столовим посудом. Інші глиняні вироби з розкопу представлені численним фрагментами «козацьких» та «турецьких» люльок. Це 18 ушкоджених турецьких люльок (3 – з клеймами); 32 чашечки від люльок та їх фрагменти, в тому числі одна - з позолотою; 29 тулійок (4 – з клеймами). Всі їх можна віднести до так званого «турецького» («східного», «північнопричорноморського») типу. На відміну від цільної біло глиняної люльки, яка була поширена в Європі, турецька люлька звичайно мала глиняну чашу з втулкою/тулійкою, куди встромлялося дерев'яне дулко. Цей тип люльки у XVII ст. поширився і на країни Османської імперії, в тому числі і в Україні. Клейма карбувались на більших за розмірами люльках XVIII

ст., тоді як на менших, хронологічно більш ранніх, вони не зустрічались. Більшість округлих, овальних або сегментоподібних клейм, виявлених на хотинських люльках, виглядає оригінальними знаками турецьких виробників, а не імітаціями арабського письма [6, С. 10]. Серед хотинських знахідок найчастіше зустрічається характерне сегментоподібне клеймо, проставлене один, два і навіть три рази (рис. 5). Таке ж зображення є і на знахідці 2011 року. Клеймо читається як «Шишман», що може бути власним ім'ям або прізвиськом майстра і означає «гладкий» [7, С. 456].

У 2013 році було продовжено науково-рятивні археологічні дослідження на території нової (турецької) фортеці, а також безпосередньо в межах Хотинського замку й були зумовлені передусім потребою підведення підземних інженерних комунікацій – прокладання електричних ліній. Під час досліджень було виявлено велику кількість різних знахідок. Так, окрему категорію знахідок становлять керамічні люльки загальною кількістю 92 екземпляри: 20 майже цілих та 72 фрагментовані. Люльки виявлені в цьому році мають чашечку у вигляді шести чи семипелюсткової квітки, з циліндричною шийкою. Люльки невеликі – їх розміри коливаються у межах 4,7-4,9+2,4-3,0 см. З досліджень 2013 року у Привратному дворі Хотинської фортеці, очевидно, відомі люльки не лише кримсько-турецьких центрів, а й з Балкан, зокрема з Болгарії. Датуються болгарські люльки кінцем XVII – початком XVIII ст. Саме у 2013 році було виявлено один екземпляр подібної люльки. Він має чорний колір, лисковану поверхню; форма чашечки люльки має вигляд половини еліпса. Виріб не орнаментований. Окрім того було виявлено незначну кількість «козацьких» люльок. Одна з них є полив'яною [8, С. 13].

У 2014 році археологічні дослідження проводились на території нової фортеці та в межах замку й були зумовлені передусім потребою благоустрою території, насамперед необхідністю виведення води з атмосферних опадів за межі замку для запобігання руйнуванню кам'яних мурувань укріплень. Саме у Привратному дворі фортеці було виявлено

люльки загальною кількістю 216 екземплярів та північніше Західної вежі – 95 шт. З досліджень 2014 року більшість люльок відносяться до «східного типу» переважно рожевого, червоного кольорів, декоровані ангобами, лискуванням, лаком. Деякі люльки теж мають тавро майстра чи майстерні, яке розміщене збоку люльки на поверхні між тулубом чашечки та тулійкою, або на боковій стороні тулійки. Люльки виявленні цього року мають чашечку у вигляді шести чи семипелюсткової квітки, з циліндричною шийкою, розміри їх коливаються у межах 5,6-3,3-3,5-2 см [9, С. 12].

Як вказує Коваленко О., цей тип люльок був найбільш поширеним на території Полтавщини та середнього Подністров'я. Прикрашені вони переважно штампуванням, відтискуванням коліщатком, риткуванням. Декор часто вкриває весь виріб. Тулійка має потовщення на кінці. Люльки з такою чашечкою виготовляли як відтискуванням у двочастинній формі так і на гончарному крузі. Висота чашечок – 3-5 см, максимальний діаметр – близько 2-3 см. Майже 90 % тулійок люльок з розкопок 2014 року мають витягнуте, клиноподібне чи трикутноподібне завершення, на яке чашечка нібито кріпиться. Воно утворювалось під час скріплення виготовлених на гончарному крузі чашечки та тулійки шляхом загладжування зрізаної навскіс тулійки або ліпленням додаткового шматка формувальної маси. Після цього потовщене завершення декорували здебільшого поєднанням ритованих смуг і відтисканням коліщатком, окреслюючи його. Це потовщення забезпечувало міцне з'єднання двох пустотілих частин виробу. Важливим є те, що люльки виготовляли не з білої глини, а з глини зі значним вмістом каолініту, який після випалювання дає білий колір різних відтінків [10, С. 53-74]. Саме під час експедиції 2014 року трапились подібні люльки, що були виготовлені у двочастинній формі, які потім загладжували, лискували, задимлювали, ангобували та покривали поливою.

У 2015 році більшість виявленого матеріалу представлена керамічними виробами, зокрема й курильними люльками. Люльки за

матеріалом виготовлення поділяються на біло-, світло-, й сіро глиняні. Деякі покриті жовтою поливою, а також мають характерне чалмоподібне оформлення тулійки; інші – представлені фрагментами кількох ідентичних екземплярів. Майже всі світлоглиняні люльки, крім заглибленого декору, характеризуються якісно пролискованою. Саме на цій групі виробів нерідко трапляються клейма на тулійках і як виняток - на чашечці, переважно у вигляді пташок, листка папіруса, арабської в'язі. У 2015 році було виявлено 120 екземплярів люльок та їх фрагментів. Більшість люльок належать до «східного типу» та мають чашечку у вигляді шести та семипелюсткової квітки з циліндричною шийкою [11, С. 5-6].

Під час археологічних досліджень 2016 року було зібрано цілу колекцію керамічних люльок, переважно з пролискованою поверхнею та з багатим штампованим орнаментом. На тулійках, рідше на дні чашечок люльок відтиснуті клейма у вигляді арабських ієрогліфів у круглому чи видовженому полі або стилізованих зображень птахів, що судячи з попередніх досліджень, є характерними для турецьких виробів. На нижній частині однієї з тулійок присутня петелька для підвішування. Такі деталі відомі наприклад, на люльках з Чигирини та Румли. Одна із чашечок курильної трубки виточена з кістки, прикрашена циркульним орнаментом і містить сліди дії вогню на внутрішній площині. Із тютюнопалінням пов'язаний виточений із кістки трубчатий виріб, який міг слугувати муфтою складного мундштука. Його довжина – 9,4 см; максимальний діаметр – 2,6 см. Подібні курильні трубки зображенні на багатьох гравюрах XVII-XIX ст. Поряд із цим виробом знайдено шість передніх і задніх метаподіїв ВРХ, з яких випилювалась середня трубчаста частина заготовка, тому можна припустити що такі мундштуки виготовлялись на місці [12, С. 12-14].

Керамічні люльки, знайденні у 2017 році, представлені виключно фрагментами. Всі екземпляри відносяться до східного типу, прикрашені переважно рослинними й геометричними мотивами. На двох тулійках

присутні круглі клейма з арабськими ієрогліфами. Фрагмент однієї з чашечок прикрашений позолотою [13, С. 5].

У 2018 році було виявлено колекцію фрагментів керамічних люльок (49 шт.) з яких більша частина світло-коричневого та оранжевого кольору. Шість фрагментів тулійок з клеймами [14, С. 9]. У 2019 році було знайдено фрагменти 20 люльок на шести з яких присутні клейма [15, С. 5].

Велику кількість люльок у дуже гарному стані (більше 100 шт.) подаровано заповіднику і знайденні, як випадкові знахідки з власної присадибної ділянки заступником директора ДІАЗ «Хотинська фортеця» Шалаєвою Інною.

Таким чином, поділ люльок для паління, які побутували серед населення Хотинської фортеці у XVII- XVIII ст., на типи можна здійснити за кількома критеріями: за особливостями використання, місцем виготовлення, формами чашечки та тульйки. За особливостями використання люльки поділяються на індивідуальні – носогрійки, та групові – курінні. За місцем виготовлення знахідки, очевидно, відносяться до люльок «східного типу» - північнопричорноморські, кримські, турецькі, болгарські.

До Хотинської фортеці, люльки потрапили, ймовірно, з Криму й причорноморських міст. Кримські люльки були переважно рожевого, червоного кольорів, декоровані ангобами, лискуванням, лаком. Усі люльки східного типу виготовляли в двочастинних формах. Вироби мають сліди від загладжених швів. За формою це частіше варіанти округлої чашечки. Деякі люльки турецького походження, виявлені у фортеці, теж мають тавро майстра чи майстерні, яке розміщували збоку люльки на поверхні між тулубом чашечки та тульйкою, або на боковій стороні тульйки. У більшості випадків клейма являють собою картуші з арабськими написами, датами, тощо. Хронологічно люльки «східного типу» датуються кінцем XVII - початком XVIII ст. Цей тип люльок часто трапляється на пам'ятках України, Болгарії, Румунії, Греції, Туреччини. Особливого поширення вони набули в

причорноморських поселеннях другої половини XVIII-XIX ст. Відомі вони також в комплексах Азовської, Аккерманської фортець, київського урочища Гончарі Кожум'яки, Чигирина.

Отже, на території Заповідника було виявлено досить цінний археологічний матеріал, який дозволяє розкрити тенденції поширення тютюництва на теренах України, простежити взаємозв'язки та взаємовпливи. Матеріали з Хотинської фортеці дають дуже важливу інформацію про тютюнопаління не тільки на теренах Середнього Подністров'я, а й на території усєї Східної Європи.

Джерела та література:

1. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2004 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
2. Біляєва С. О., Гаврись Г. Г., Фіалко О.Є. Птахи у витворах середньовічного мистецтва Північного Причорномор'я.//Археологія і давня історія України. 2017, вип. 3 (24);
3. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2005 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
4. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2006 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
5. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2007 р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
6. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2011р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
7. Мисько Ю., Галенко О. Клейма на турецьких люльках з Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. Вип.19. К., 2010. С. 456;
8. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2013р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
9. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2014р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
10. Коваленко О. Глиняні люльки XVII-XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини). – Опішне: Українське Народознавство, 2008. С.53-74;
11. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2015р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
12. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2016р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
13. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2017р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
14. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2018р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця»;
15. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2019р. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

ЗАМОК МАГНАТІВ ПОТОЦЬКИХ У ЗОЛОТОМУ ПОТОЦІ³

У даному дослідженні звернено увагу на об'єкт палацової архітектури у смт. Золотий Потік, розкрито його архітектурно-планувальні особливості, аналізується сучасний стан. Дослідження цього об'єкту культурної спадщини дозволить краще зрозуміти історію Тернопільщини та її вклад у формування української культурної спадщини.

Ключові слова: фортифікаційна споруда, резиденція, палац, збереження, пам'ятка, архітектурні особливості.

Середньовічні замки відіграють важливу роль у розумінні соціальних, економічних та військових аспектів цього періоду історії. Ці монументальні споруди не лише символізують владу та безпеку, а й відображають високий рівень інженерної майстерності свого часу. Унікальні пам'ятки культурної спадщини, такі як замок у смт. Золотий Потік та палац Гневошів, свідчать про багату історію та культурну різноманітність Тернопільщини.

Про місто та замок залишив свої враження мандрівник Ульріх Вердум, який проїздив через нього 9 січня 1672 р.: «Потік – це мале місто, розташоване над Дністром з подільського боку. Воно має папський костюл, збудований з каменю. Замок, розташований у південному кінці, також оточений кам'яним муром і захищений чотирма вежами. Крім того, греки або русини мають церкву на передмісті, а євреї божницю в місті.» [4, С. 91].

Протягом періоду незалежності України, дійсно, виникла проблема з фізичним збереженням та реставрацією замків і інших об'єктів культурної спадщини. Це стало наслідком різних обставин і проблем, з якими стикалася країна у перехідний період [4, С. 141-142].

Замок, зведений за кошти брацлавського воєводи Стефана Потоцького та його дружини Марії Амалії Могилянки-Потоцької у кінці XVI – на початку XVII століть, є історичним символом впливової магнатської родини.

Марія Амалія Могилянка, дочка молдавського господаря Ієремії Могили та родичка київського митрополита Петра Могили, приєдналася до

³Вельгій Марія (м. Збараж).

Молодша наукова співробітниця. Національний заповідник «Замки Тернопілля».

роду Потоцьких через шлюб з Стефаном Потоцьким. Їхній замок не лише відігравав роль оборонної фортеці у контексті турбулентних часів Речі Посполитої, але й став центром культурного та політичного життя родини Потоцьких у регіоні.

Замок у Золотому Потоці із своєю геометрично правильною формою нарису фортифікацій та п'ятикутними мурованими наріжниками, розташованими в оборонному периметрі, є прикладом дбайливо спроектованої та майстерно виконаної оборонної архітектури [8, С. 4].

Великий, знаменитий і розгалужений рід Потоцьких, що дав Польщі більш як 30 сенаторів, 4 великих коронних гетьманів, видатних політиків і дипломатів, вважав саме Золотий Потік своїм родинним гніздом [1].

В кінці XVIII ст. Микола Потоцький, тодішній власник Золотого Потоку, почав продавати окремі села, що входили до його маєтку. У 1786 році Золотий Потік разом із замком купив голова давнього шляхетського суду у Станіславові, таємний цісарський радник Гнат Скварчинський [9, С. 76].

Замок у Золотому Потоці протягом своєї історії змінив багато власників.

Після смерті Стефана Потоцького об'єкт управління перейшов до різних представників роду Потоцьких. Микола, Василь, Ігнацій, Вінцентій і Олександр Потоцькі володіли замком протягом століття, зберігаючи його важливість як центру влади та культурного життя регіону.

Пізніше замок перейшов до родини Скварчинських, а потім до Ольшевських. Останні реконструювали палац Потоцьких у 1840 році та збудували маєток поблизу замку. Ці події свідчать про те, що Золотопотіцький замок не лише зберігав свою історичну значимість, але і адаптувався до змін у власницькій структурі та соціально-економічному контексті свого часу.

Палац Гневошів особливо відомий своєю розкішшю і культурними цінностями, які він зберіг у своїх стінах. Він є важливим об'єктом для

вивчення не лише архітектурного стилю та розкішності резиденцій, а й для розуміння соціально-економічних відносин і політичного устрою того часу.

Одноповерхова будівля (рис. 1) з високими напівпідвальними приміщеннями в плані має форму прямокутника, видовженого в напрямку північний схід – південний захід. Усі чотири фасади будівлі прикрашені відкритими ганками з колонами, верхні частини яких, за винятком південно-західного фасаду, мають прекрасні Портики. Портики щедро оздоблені архітектурними елементами та гіпсовими орнаментом, що свідчить про високий рівень майстерності та стилізацію в дизайні будівлі. Додатково, південно-східний фасад обладнаний балюстрадаю, що додає архітектурну різноманітність та естетичний вигляд цьому фасаду [3, С. 146].

Палац є чудовим прикладом архітектурного синтезу стилів класицизму та неоготики, що характеризується як стильовою узгодженістю, так і еклектичним підходом до оздоблення.

Структура палацу відбиває його функціональне призначення та розподіл приміщень. Довгий наскрізний коридор, що проходить через середину палацу, ділить приміщення на дві частини. По обидва боки коридору розташовані спальні, великий і малий зали, вітальня та бібліотека. У холодний період року палац обігрівався камінами, вбудованими в товсті стіни, що забезпечувало ефективне та комфортне обігрівання в приміщеннях.

Підвальні приміщення використовувалися як для господарських потреб, так і як кімнати для гостей та прислуги. Це свідчить про мінливість функціонального призначення приміщень в палаці, а також про їхню адаптивність до різних потреб і ситуацій (рис. 2).

Реконструкція палацу Потоцьких відображала не лише бажання власників зберегти історичну спадщину, але і підкреслити свій соціальний та культурний статус у суспільстві того часу.

Замок у Золотому Потоці переживав складні періоди у своїй історії, особливо під впливом революційних та військових подій ХХ століття.

Після 1939 року Золотопотіцький замок перейшов до власності родини Гневошів. Вони доклали зусиль для врятування замку від руйнування та відновлення його колишньої привабливості. В міжвоєнний період були відновлені бібліотека, ресторан, створена кімната для гри в картки та шахи, а також облаштоване подвір'я під спортивний майданчик. Ці заходи сприяли відновленню соціокультурного життя у замку.

Проте, Перша світова війна призвела до значних руйнувань. Російські війська розграбували палац, що ще більше поглибило його пошкодження. Це стало важким випробуванням для замку та його нових власників.

Прихід радянської влади суттєво позначився на Золотому Потоці та його історичних пам'ятках. У 1935 році маєток-палац, збудований Ольшевськими, згорів, що є ще однією трагічною втратою для культурної спадщини регіону.

У травні 1772 року австрійська армія, очолювана генералом Андреасом Гадіком, вийшла за межі Речі Посполитої і без опору зайшла до Золотого Потоку [5, С. 346]. Це відбулося в результаті першого поділу Речі Посполитої, коли Російська імперія, Пруссія і Австрійська імперія поділили між собою території Речі Посполитої, яка в той час була слабкою і нестабільною країною.

В 1887 р. маєток купив Володимир Гневош (рис_3), австрійський камергер, активний громадський та політичний діяч, посол до державної ради у Відні. Заставши маєток пустим умеблює кімнати, прикрашає їх мистецькими виробами та родинними реліквіями. Гневош зібрав чимало історичних полотен відомих художників, копій відомих митців та картин його сучасників. Зібрав велику бібліотеку у 2000 томів виданих польською, англійською, німецькою та французькою мовами. Власниками палацу Гневоші залишалися до 1939 року, а з приходом радянської влади маєток перетворено в державний фільварок. Остаточних руйнувань палац зазнав під час війни. Після війни він був трохи відремонтований і тут розмістилась

середня школа, а з побудовою нової школи, в 1988 р. приміщення палацу передано центру позашкільної роботи з учнівською молоддю.

Рід Гневошів походить з Олексова, що в центральній Польщі. Герб Гневошів – «Равіч» (рис. 4), рицарський щит, подарований королем близько 1400 року. На щиті зображена в золотому полі на крокуючому ведмеді дівчина у червоній сукні з розпущеним волоссям у золотій короні. Зверху між двома оленячими рогами сидить чорний ведмідь з трояндою в правій лапі.

Володимир Гневош – камергер австрійський, посол до державної ради у Відні, активний громадський і політичний діяч. В 1875 році в Золотому Потоці він придбав маєток у попереднього власника, рабіна Садогури. Володимир Гневош багато допомагав у будівництві церкви Святої Трійці, був її фундатором, мав добрі стосунки з церквою і її парафіянами. Олександр Гневош (1872-1930 рр.) інженер-землероб, закінчив агрономічну академію в Баварії, а з 1909 року займався сільським господарством в Золотому Потоці. Під час першої світової війни був висланий у Росію, де перебував два роки. Брав активну участь в діяльності гміни і повіту, жив скромно, відбудовував гуральню, паровий і водяний млин, а також малу цегельню (біля шляху до с. Костільники). Олександр Гневош допомагав бідним і нещасним людям незалежно від віри і національності.

У часи Володимира Гневоша, палац в Золотому Потоці був не лише резиденцією, а й центром культурного життя, що відображається у його внутрішньому оформленні та функціональному призначенні.

Родинні портрети, старе срібло та фарфор, переважно австрійського походження, що зберігалися у палаці, свідчать про довгу історію та важливість сімейних цінностей для Гневошів. Ці предмети відображали не лише матеріальний багатство, але й культурні та смакові уподобання власників.

У подальшому у замку був відкритий ресторан, до якого прилягала невелика бібліотека і кімната для гри в більярд та шахи. Це стало ознакою

адаптації палацу до нових соціальних і культурних потреб, де культурне спадщина поєднувалася з розважальними функціями.

Таким чином, палац у Золотому Потоці під керівництвом Володимира Гневоша не лише втілював в собі розкіш і витонченість, але й відображав багатогранність інтересів і культурний розвиток своїх власників.

У 1920-х роках замкові мури починають розбирати на будівельний матеріал для спорудження паркового млина. Пожежа 1935 року знищила палац на території замку. Та власники відбудовують споруду у 1938 році. Рештки самої фортеці піддали консервації. Цінну бібліотеку та більшу частину художньої збірки з палацу у 1918 р. було вивезено до Москви.

Їхній внесок в історію міста включав не лише утримання і покращення маєтку, але й активну участь у місцевому громадському житті та підтримку культурних та благодійних ініціатив [6].

Володимир Гневош, пан у Золотому Потоці, був видатним економічним активістом. Він також був будівельником палацу в Золотому Потоці, відомого як «палац Гневошів» – чудова споруда, яку ми знаємо з фотографій та описів Романа Афтаназі. Були представницькі кімнати, прикрашені картинами Влодзімира Белецького – учня Мехоффера, стильні меблі та цікава колекція картин, особливо цінними картинами Юліана Фалата та Юліуша Коссака. Існувала серія картин, що відображали світле минуле родини та портрети найбільших Гневошів.

Володимир Гневош тричі був членом Віденської державної ради (1891-1907). Він був одним з активних учасників Польського гуртка з національними поглядами. Його популярність у Польщі викликав інцидент, який стався в листопаді 1898 р., коли під час парламентських дебатів німецький депутат Леон Вольф назвав поляків «нацією паразитів» [6]. Між ними відбувся поєдинок 10 листопада 1898 р. у Відні. Гневош, якому вже було 60 років і з вадами зору, обрав шаблю замість пістолета, але у нього все ще не було шансів із набагато більш фізично підготовленим Вольфом. Він отримав дуже сильний поріз руки та госпіталізований до Відня.

Після шести тижнів лікування, Володимир Гневош поступово відновився від отриманих поранень. Його громадянська мужність та ставлення викликали широку підтримку серед друзів, колег з парламенту та сусідів, які відвідували його, щоб висловити співчуття і підтримку.

У 1909 році Володимир Гневош помер. Його поховали на Личаківському кладовищі у Львові. Це був великий траурний захід, у якому взяли участь три архієпископи та численні політики, що свідчить про велику шану та повагу до нього серед громадськості та політичного співтовариства [6].

Новим спадкоємцем став його син Олександр Гневош (1873-1930), який продовжив справу свого батька будівельником. Останніми польськими спадкоємцями були Олександр-молодший Гневош (1920-2003) – учасник битви під Монте-Кассіно (загинув у Бразилії) та Антоній Гневош (народився 1922), який після війни, втративши стан, поселився з родиною в Щецині.

За першим поділом Польщі в 1772 році Золотий Потік відійшов до Австрії [5, С. 314-316]. Австрійські власті підтвердили герб, що вживався на волосних печатках: «У лазурному полі срібний трираменний патріарший хрест без правої частини нижнього рамена» [2, С. 185].

З початку ХІХ ст. Золотий Потік часто змінює власників: Ольшевські, Ян Стоєвський, Ізраель Фрідман.

Коли власником замку стає магнат Ольшевський, то у 1840 р. буде біля замку великий палац [7, С. 126]. Він не являв собою однорідну за стилем композицію. Це була прямокутна в плані будівля, одноповерхова, з дуже глибокими житловими пивницями, накрита невисоким чотирисхилим дахом. Головний фасад палацу був збудований у стилі класицизму, а дворовий і бічний лівий – мали неоготичні акценти. В центральному холі і житловій кімнаті, по сусідству з великим салоном, з правої сторони, стояли вирізьблені з тесаного білого каменю ренесансові каміни з замку Стефана Потоцького.

Великий парк, який оточував палац, займав площу біля 20 га. Він мав 200-річну липову алею, котра не мала собі рівних в цілій околиці. Великою оздобою парку було кілька скульптур, перенесених зі старого замку.

Палаці магнатських родів у XVI-XVIII століттях мали внутрішню структуру, що відповідала симетричному анфіладному плануванню, орієнтованому на головну композиційну вісь. Ці споруди вражали своєю розкішшю та пишнотою оздоблення.

У палацах зазвичай знаходилися галереї портретів, які урочисто представляли предків, королів Польщі та найвидатніших членів магнатських родів, сенаторів і міністрів. Ці колекції мали не лише художню цінність, а й слугували символічним виявом суспільного статусу і влади роду.

Згадані особливості палаців підкреслюють їхню важливість як культурних та історичних об'єктів, що відображають розкіш і культурне багатство магнатських сімей Польщі та інших європейських країн у середньовіччі та ранньому Новому часі.

Ілюстрації

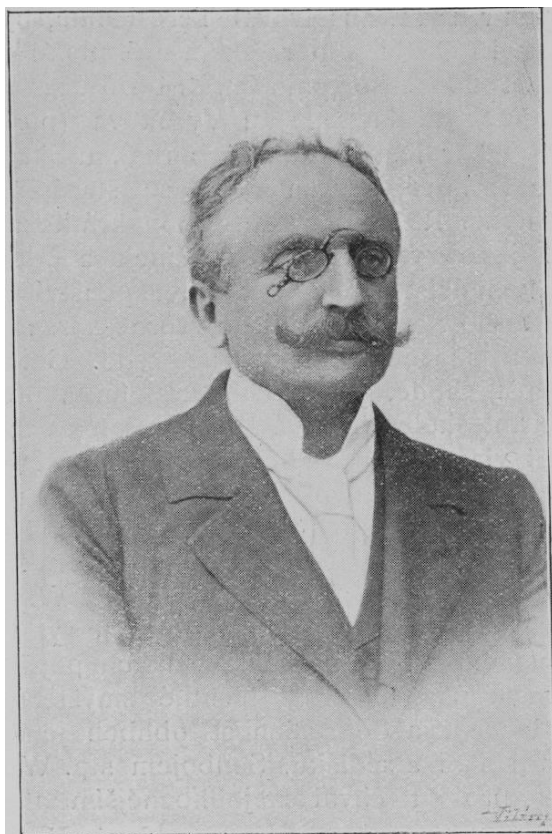
Рис.1. Палац Гневоша. Сучасний вигляд.

POTOK ZŁOTY   w miejscu.
 Buczacz, pow. Buczacki, Woj. Tarnopolskie.

Pałac.

Рис. 2. Палац Гневоша. Вид зі сходу. Копія фотографії 1934 р.

POLSKÝ POSLANEC
 VLADIMÍR RYTÍŘ GNIEWOSZ

Рис. 3. Володимир Гневош.

Рис. 4. Герб Гневошів «Равіч».

Джерела та література:

1. Верховій Арсен. Як може виглядати реставрований замок у Золотому Потіці. <https://www.gazeta-misto.te.ua/yak-mozhe-vyglyadaty-restavrovanyj-zamok-u-zolotomu-pototsi-video>. (дата звернення: 24.07.2024);
2. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область. К., 1973. С.15, 185;
3. Лисий І. Краєзнавчо-туристичний потенціал фортифікаційних пам'яток/ І.Лисий // Суспільно-туристична ревіталізація замків Івано-Франківської області: досвід і перспективи. Івано-Франківськ, 2018. С.140-151;
4. Матеріали у справі реєстрації історико-архітектурних пам'яток у Східній Галичині, 1921-1929. Львівська державна бібліотека ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. Фонд УК-23, с.91;
5. Михальчук П. А., Куций І. П. Нова історія України. Ч.ІІ. Тернопіль, Видавництво Астон, 2007. 480 с.
6. Moje kresy. Potok Zloty – blask i zaglada. <https://nto.pl/moje-kresy-potok-zloty-blask-i-zaglada/ar/4175885>. (дата звернення: 15.06.2024).
7. Наливайко О. Золотий Потік. Золотий Потік – минуле і сьогодення. Тернопіль: Тернограф, 2003. 140 с.;
8. Симак П.П. Кам'яний літопис Золотого Потіку. Путівник по історико-архітектурних пам'ятках смт. Золотий Потік. Тернопіль, 2010. 21 с.;
9. Stupnicki H. Galicya pod wzgledem geograficzno-topograficzno-historycznym. Lwow, 1849, 240 s.

РУКОПИСНА КАРТА 1792 РОКУ ТА ІСТОРІЯ КОМПЛЕКСУ МОНАСТИРЯ ОО. БЕРНАРДИНІВ МІСТА ЗБАРАЖ⁴

У статті проведено детальний аналіз рукописної карти 1792 року, з метою визначення її наукової достовірності шляхом порівняння з кадастровою картою 1830 року. Дослідження включає порівняння розміщення споруд і земельних наділів, як на історичних картах, так і на сучасній території. Окрема увага приділена перевірці достовірності розмірів споруд, визначенню призначення земельних наділів та виявленню орендованих ділянок, що належали монастирському комплексу. Дослідження сакральної пам'ятки та господарської діяльності монахів, з використанням картографічних матеріалів, дозволяє не лише відновити історичну картину, але й використовувати ці факти для популяризації комплексу. Це також сприяє правильному відновленню та адаптації об'єктів комплексу до сучасних умов, зберігаючи їхню культурну цінність та історичну спадщину.

Ключові слова: рукописна карта, монастир, легенда, документи, споруда.

Комплекс монастиря оо. Бернардинів XVIII ст. у Збаражі – одна з найяскравіших пам'яток міста. Розміщений у низинній частині, на правому березі р. Гнізни. Він займає територію 2,15 га. [2]. В його склад входять: костел, монастирські келії, вежа-дзвіниця, залишки оборонних мурів та інші господарські приміщення. Монастирський комплекс оточував високий оборонний мур з бійницями і в'їзними брамами [4, С. 25]. У південно-західній ділянці монастирської території були сад з фільварком, у північно-західній – ставок і сад [1, С. 156].

Одним із основних архівних джерел, які розкривають невідомі сторінки з монастирського життя послідовників св. Франциска у нашому місті є, так званий, «Archivum konventus Zbaraziensis» у АРВК (Archiwum prowincji oo. Bernardynów Krakowa). Ця збірка документів складається з 530 аркушів, написаних латинською, німецькою та польською мовами, а також ряду друкованих документів, картографічних та іконографічних зображень. В збірці міститься рукописна карта (туш, акварель) датована 1792 роком, **яка візуалізує споруди монастирського комплексу з фільварком та**

⁴Ганусевич Наталія. (м. Збараж).

Молодший науковий співробітник. Національний заповідник «Замки Тернопілля».

орендованими приміщеннями на південній околиці Збаража, – між Тернопільською брамою і правим берегом річки Гнізни від «чорного» мосту (назва походить від потемнілого з часу дерева) до Збараського ставу.

Аналізуємо рукописну карту (Рис.1) [5, С. 123] та кадастрову (Stadt ZBARAZ in Galizien Tarnopoler Kreis 1830) з Державного архіву Тернопільської обл. [9] (рис. 2) для визначення її наукової достовірності, використовуємо метод порівняння з розміщенням об'єктів на території в даний час, для того щоб встановити: 1. Достовірність розмірів споруд. 2. Призначення земельних наділів. 3. Виявлення орендованих наділів (господарські та житлові будівлі, земельні ділянки), які були у власності монастирського комплексу.

За даними рукописної карти, а саме в легенді можна визначити, яка господарська діяльність була в сфері впливу монастиря. Читаємо легенду рукописної карти, в описі якої великими латинськими буквами позначено споруди житлового і господарського призначення, а також земельні наділи:

«Бернардинський фільварок і монастирський садок» (А), який знаходився орієнтовно, в районі «танку», де монахам-бернардинам належав фільварок (пол. folwark – невелика садиба) з орною землею та садом, де вони вели власне господарство використовуючи найманих працівників. Наприклад, для випікання хліба на продаж, переробку сільськогосподарської продукції для відправки на ринок у вигляді напівфабрикатів, займались виготовленням вина, пива, сухофруктів та ін.

За даними кадастрової карти 1830 р. територія позначена, як земельний наділ під сільськогосподарську продукцію і має аналогічні розміри.

«Бернардинський сад у володінні Козакевича і його халупа» (В) (ліва набережна р. Гнізна від мосту до «танку»). Як бачимо, даний пан Войцех орендував монастирський сад і збудував на ділянці будинок-халупу, де проживала його родина. В 1735 р. за межами монастирської огорожі Станіславом Потоцьким бернардинам був подарований великий сад (ogród),

який у 80-х рр. XVIII ст. був зданий в оренду Войцехові Козакевичу [6, С. 243]. Що стосується польських термінів «ogród» і «sad», то перший – це територія для вирощування декоративних або с/г рослин з визначеними алеями, доріжками і грядками, а сад – це територія для вирощування фруктових дерев та плодово-ягідних кущів. Згаданий В. Козакевич, за підтримки «неприхильного» до бернардинів управителя маєтків Потоцьких, який часто завдавав клопоту монахам і часто їх ошукував, не сплачуючи вчасно орендної плати [6, С. 244].

Період 90-х рр. XVIII ст. охарактеризувався сильними повеннями, тому багато господарів не мало можливості сплатити з орендованого земельного наділу. А найбільше зухвало поведився Войцех Козакевич, який орендував землю бернардинського монастиря і категорично відмовлявся сплачувати орендну плату. Аргументуючи тим, що землі були затоплені, а він втратив свій урожай через непогоду, тому відмовлявся сплачувати гроші за використання земельної ділянки. Власник землі не був згідний з таким висновком і подав відповідну скаргу до суду. Судових засідань було декілька, але навіть зменшення орендного платежу не вирішило конфлікту [5, С. 205]. Орендуючи монастирський сад десять років він жодного разу не заплатив, тому суд зобов'язав орендаря сплатити борг, або повернути землі монастирю [5, С. 201], Таким чином земельна ділянка була передана іншим орендарям, але будинок, що знаходився біля самого монастиря був збережений у власності родини Козакевича, який сплачував борг оренди частинами [5, С. 202].

Біля мосту на карті ще зображений млин (*мельниця, землю підсипана і піднесена до самого мосту*), а не далеко від халупи Козакевича – *кузня над самим ровом садка, за ровом поки болото*.

За даними кадастрової карти Збаража 1830 р. ці поля використовувалися для вирощування фруктових садів (Meadows with fruit trees [8] – луки з фруктовими деревами), розміри аналогічні, як на рукописній карті.

«х х х» давні монастирські рови за Козакевича були відновлені. Вони були межею, яка розділяла орендовані наділи та землі монастирського фільварку.

«Ставицько, або Бернардинська лука, з котрої було 10 фір сіна» (С) заплава річки Гнізни та сучасний дитячий майданчик); порівнюючи з кадастровою картою (рис.2) [9], де також позначено, як «Wet meadow» – мокрий луг [8]. Кожної весни на «лонці» – (правий берег річки), піднімався рівень води, тільки висока трава росла дуже добре, що давало можливість заготовлювати на зиму для господарства сіно. Можна зробити висновок, що монахи у господарських приміщеннях розводили для свої потреб свійську худобу (коні, корови, вівці), а для їхнього утримання потребувалося велика кількість сіна. В архівних документах також зустрічаються згадки про пристосування підвальних монастирських приміщень для зберігання вина і молока.

«Монастирський став з вільним виловом риби» (Д) (територія продуктового ринку); Збаразький став належав власникам міста і тільки з їх фундаційних актів можна довідатись, що монастир мав дозвіл на вільний вилов риби [5, С. 12-13], через деякий час такий дозвіл також отримав священик з парафіяльного костелу. В порівнянні з кадастровою картою Збаража, розміри ставу і призначення його аналогічне рукописній карті.

«Монастирські мури» (Е); На рукописній карті монастирські мури позначені з південної та східної сторони комплексу. Під південним муром знаходилась січкаря. Кадастрова карта показує, що мури з господарськими приміщеннями в північній частині, огортали по-периметру весь комплекс.

«Монастир, школи і костел» (е); В центрі карти знаходиться мурований костел прямокутної форми, монастирський комплекс Г-подібної форми (Рис.1), яка суттєво відрізняється від сучасного П-подібного вигляду (Рис.2) [3]. Порівнюючи дві карти, які різняться між собою на 30 років, зауважуємо, що монастирські келії за цей час були добудовані утворюючи замкнутий дворик всередині. Можливо автор рукописної карти не мав

наміру конкретизувати всю будівлю монастирського комплексу, а більше звертав увагу на господарські угіддя, які здавалися в оренду, або зобразив тільки частину монастиря, яка використовувалась у 1777 р. під парафіяльну школу та латинську гімназію. У монастирі викладали філософію та проводили Провінціальні капітули, але нова, австрійська уже, влада наказала у 1785 р. кляштор закрити, залишивши тільки гімназію [7, С. 34]. Костел і монастир на двох картах позначаються, як споруди збудовані з каменю. На кадастровій карті Збаража на території конвенту зображені кам'яні господарські приміщення Г-подібного вигляду в північно-західній частині, збудовану з каменю дзвіницю та кам'яний будинок сільськогосподарського товариства у північно-східній частині монастиря.

«Офіцерська квартира, за якою знаходиться пляц» (F); У 26 арк. з літопису монастиря описується, як до монастиря відійшов фільварок з будівлями навпроти Конвенту з садом до мосту по дорозі, та через дорогу. Ця садиба була надана за землю, що називається боргом з мешканцями, від якої добровільно відмовилися. Дане приміщення монастир здавав в оренду [5, С. 204]. Порівнюючи з кадастровою картою Збаража бачимо, що споруди збудовані з каменю, розміри аналогічні рукописній карті.

Орендовані квартири та земельні наділи, які знаходились на Тернопільському передмісті (нині територія ліцею №2 ім. Івана Франка) були у власності монастиря, який був фінансово зацікавлений з їхнього доходу, тому на карті так деталізовані житлові споруди та кожний земельний наділ. Порівнюючи з кадастровою картою, потрібно зауважити, що дані споруди були дерев'яні, а земельні наділи були засаджені городиною (Vegetable fields – овочеві поля [8]). Згідно легенди рукописної карти коротко опишемо: *«Пляц за дорогою і квартири за 1000 злр» (G)* (частина земельного наділу, який оцінювався дорого, тому що мав значну площу та був розмішений на схилі пагорба біля дороги); *«Офіцерська квартира» (H)*; *«Садівник платить з цього домініуму» (I)* (орендує садівник за 12 злр.); *«З того домініум бере 10 злр.» (K)*; *«з того доміну за 12 злр.» (L)*;

«Садок кметів (тогочасних вільних, заможних, не закріпачених селян) оренда 40 злр.» (М); Аналогічно на кадастровій карті дані земельні ділянки збережені, але кількість будинків зменшилась. Забудова дерев'яна.

Як бачимо господарська діяльність монастиря була різна, а саме: вирощувались злакові, фрукти та овочі; тваринництво; рибальство; працював млин; варили пиво; виготовляли вино; працювала кузня і все це використовувалось для власних потреб монастирського комплексу. Порівнюючи дві карти бачимо, що монастирський комплекс з господарськими приміщеннями був побудований з каменю, а орендовані будівлі, крім тої що навпроти монастиря, всі споруджені з дерева.

Вивчаючи та досліджуючи сакральну пам'ятку міста, а також господарську діяльність монахів за допомогою картографічних матеріалів бачимо, як саме можемо використати ці історичні факти для популяризації комплексу та правильного відновлення і пристосування об'єктів комплексу до сучасних умов.

Ілюстрації

Рис.1. Рукописна карта. 1792 р.

Рис. 2. Кадастрова карта Збаражса. 1830 р.

Рис. 3. Фото Збаражса. 2023 р.

Джерела та література:

1. Мандрик О.Є Храми міста. Рушник, літературно-мистецький збірник. Збараж: Обрій, 2006. Випуск 2. 211с;
2. Могитич І. Р. Комплекс споруд монастиря отців Бернардинів у м. Збаражі Тернопільської області. Мистецька оцінка збереженого декору і інтер'єра костелу. Львів, 1986. №3. С. 4.;
3. Лісовська Є. Кадастрові карти, як джерело до історії Галичини ХІХ століття // Картографія та історія України. Збірник наукових праць. Львів – Київ – Нью-Йорк: вид-во М.П. Коць; 2000. С. 245-251;
4. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі./Галицька брама №1-3 (109-111). Збараж: «Центр Європи». С. 25;
5. APBK sygn. XXV-a-1, Archivum conventus Zbaraziensis (хроніка монастиря оо.Бернардинів м. Збараж), s. 267;
6. Kachel Jozef. Dzieje kościoła I klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarazu (1628-1946). Kalwaria Zebrzydowska, 2001. 602 с;
7. Lucjan Piotr Hozer OFM. Kościół Ojców Bernardynów w Zbarazu. / Lucjan Piotr Hozer. Kalwaria Zebrzydowska, 2005. С. 156;
8. Легенда до кадастрових карт Галичини. URL: <http://jewishfamilysearch.com/legend-cadastral-maps-galicia/> (дата доступу 20.03.2024 р.);
9. Zbaraż Center Cadastral Map 1830/1863 URL: <https://maps.geshergalicia.org/cadastral/zbarazh-zbaraz-1863/>. (дата доступу 8.04.2024 р.).

ПІВНІЧНА БАШТА ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ НА ІКОНОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ XVII–XIX СТОЛІТЬ⁵

Стаття присвячена дослідженню Північної башти Хотинського замку з використанням іконографічних джерел XVII–XIX століть. Автор аналізує збережені плани, креслення та зображення башти, що відображають її архітектурні особливості, внутрішнє планування та еволюцію функціонального використання. У статті описано вплив ремонтних і реконструктивних робіт у XVIII–XIX століттях на зовнішній вигляд та структуру башти. Автор обґрунтовує перспективи використання іконографічних джерел для створення макетів, 3D моделей і віртуальних виставок, які можуть стати основою для музеєфікації Північної башти та популяризації історико-архітектурної спадщини Хотинської фортеці.

Ключові слова: Північна башта, іконографічні джерела, план, креслення, бійниці, зубці, бойовий ярус, стрільці.

Хотинський замок один із найкраще збережених в Україні. Він постійно привертає увагу відвідувачів, вражає висотою своїх мурів та могутністю башт. Зі створенням Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» продовжилась його реставрація та облаштування приміщень для створення музейного простору та туристичної діяльності. На сьогодні у приміщеннях замку діють постійні та тимчасові виставки. Вони розповідають його історію, знайомлять з особливостями побуту, дозволяють зануритись у минуле. Співробітники заповідника працюють над оновленням існуючих та створенням нових виставок

Найперспективнішою для облаштування нового виставкового простору та місця для огляду є Північна башта. Вона найбільша в об'ємі, має чотири поверхи, та вхід з боку двору. Однак, для безпечного перебування необхідно завершити реставраційні роботи та безпекові заходи. Наразі невідомо коли з'явиться можливість провести всі необхідні роботи, але є і інші можливості представити її всім охочим. У сучасних музеях користуються популярністю віртуальні виставки, створення 3D моделей,

⁵Іваночко Альона (м. Хотин).

Старший науковий співробітник. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця».

макети в розрізі (або зображення), на яких буде показано особливості використання і розміщення у башті гарнізону, гармат та всього необхідного для контролю довколишньої території та переправи через Дністер.

Для підготовки і створення виставкового простору, необхідно зібрати матеріали про функціонування та вигляд башти, на яких буде ґрунтуватися подальша робота. І тут ми стикаємось з майже повною відсутністю письмових свідчень про будівництво башти, облаштування та використання.

Перші археологічні дослідження Північної башти були здійснені у квітні 1950 року. Б. О. Тимощуком. Уздовж західної стіни було закладено розкоп два на три метри. На глибину до 0,30 м йшли камені перемішані з землею, цеглою, цем'янкою, зрідка кістки тварин, декілька залізних речей. Нижче 0,30 м була суцільна вимостка залитої цем'янки. Б. Тимощук припускав, що спочатку залили поміст-майданчик на висоту за 20 м від скелі, яка є фундаментом вежі, а вже на цьому майданчику збудували приміщення для гарнізону. Підлога на поверхах була дерев'яна, про що свідчать знайдені у великій кількості залізні клепані цвяхи, та рештки струхлявілих дошок. Також він вважав що приміщення були житловими, про що свідчать округлі димоходи в стіні та знайдені у вежі кахлі з пічок [11. С. 160-161].

Найінформативнішими щодо зовнішнього вигляду та внутрішнього планування Північної башти є іконографічні джерела. У фондах Заповідника зберігаються оцифровані матеріали датовані XVII-XIX століттями. До зазначеного періоду зображення Хотинського замку науковцям не відомі. Нажаль іконографія XVII ст. малоінформативна стосовно даної теми. Вона представлена переважно полотнами, мідеритами та офортами присвяченими Хотинській війні 1621 року та Хотинській битві 1673 року. Тож центральне місце тут займає саме битва, розташування військ, а замок переважно зображений збоку, в загальних обрисах. Найретельніше митці зображували південно-східну його частину, де знаходився вхід. Натомість

Північну башту або не малювали взагалі, або вона була просто продовженням стін, без перекриття, в кращому випадку зчитувалися її підпрямокутний план та два поверхи всередині через цятки вікон у два ряди [8].

Єдиний план замку в розрізі кінця XVII ст. це план з Національного музею у Варшаві датований 1690 роком «*Plan twierdzy chocimskiej*» [6]. На плані можна помітити, що до Північної вежі вели галереї, з яких гарнізон потрапляв всередину вежі. Спочатку в коридор, з якого праворуч та ліворуч облаштовані виходи, а з коридору прямо виходили на бойовий майданчик де сім відкритих бійниць дозволяли вести обстріл ворога на три сторони. Аналізуючи план можна припустити що зображено розріз першого ярусу башти, який знаходиться на рівні другого поверху будівель, що простежуємо по кресленню вітваря церкви (Рис. 1).

Відомо що на початку XVIII ст. замок та новозбудовану фортецю довкола використовували для розміщення турецької військової адміністрації та гарнізону, адже Хотин став центром Хотинської нахії – адміністративної одиниці Османської імперії. Навколо замку почали зводити більш потужні укріплення – Нову фортецю. Вона має розміри 250 на 1200 з 4 укріпленими брамами і 6 артилерійськими бастіонами Тоді ж реконструювали замок, замурували проломи, відбудували Південно-західну та Південну башти і куртини між ними відсунувши на 10 метрів південніше [9, С. 98-99; 10, С. 47-48]. Інформації про перебудову чи укріплення Північної башти нема, тому звертаємось до іконографії XVIII ст. яка досить добре інформує як про вигляд бастіонної фортеці довкола, так і замку-цитаделі, навіть дозволяє зазирнути всередину Північної башти та роздивитись її з усіх сторін.

Наприклад «*Проспектъ Хотинской крепости*» 1769 року чудово ілюструє вигляд замку-цитаделі та бастіонної фортеці довкола. Зображення Північної вежі досить якісне: простежуються два поверхи, завдяки вікнам-

бійницям, та верхній, третій, завершений зубцями і перекритий чотириохсхилим дахом [7, С. 48] (Рис. 2).

Завдяки планам Хотинської фортеці 1769 року, які зображують замок в розрізі на рівні трьох поверхів, маємо можливість побачити будову вежі зсередини. Перший *«Увеличенной Планъ Хотинской крепости Замку съ показанием всего, строенія второго этажа»*, зображує розріз будівель на рівні другого поверху, але варто зазначити, що перший це підвальні приміщення, тобто другий поверх, це перший поверх будівель. На рівні другого (першого) поверху Північна башта суцільнокам'яна [7, С. 51] (Рис. 3. а).

«Увеличенной Планъ Хотинской крепости Замку съ показанием расположения въ 3 этаже всего строенія, къ нему десять профилей и два продольніе эскизы. [...] АВ и CD.» дозволяє роздивитись планування першого поверху вежі, який знаходиться на рівні другого поверху казарм та палацу. На цьому плані Північна башта з південного боку має вузький довгий коридор з якого веде прохід на бойовий майданчик з дев'ятьма бійницями на три сторони. (На плані 1690 року бійниць було сім). Посередині дві опори, в правому внутрішньому куті сходи нагору. У вежу підіймались по сходах зовні, з внутрішнього двору замку [7, С. 52] (Рис. 3. б). *«Увеличенной Планъ Хотинской крепости Замку съ показаним самого верхнего этажа»* зображує перекриття башти чотирихскатим дахом [7, С. 53] (Рис. 3. в).

Завершує підбірку зображень XVIII ст. план *«Фасады и разрезы стен и зданий 1769 г.»* [1]. На ньому Північна башта має три поверхи: два з вікнами-бійницями, третій з зубцями перекритий дахом. На цьому плані вперше бачимо вертикальний розріз башти який підтверджує наявність приміщень всередині (Рис. 4).

У 1806 році царська армія зайняла Хотинську фортецю і утримувала її до підписання Бухарестського мирного договору 1812 року. Згідно умов договору Дністровсько-Прутське межиріччя увійшло до складу Російської імперії. На початку 1812 р. у Хотин прибуває військовий інженер генерал-

майор Гартінг з метою її «поправки і посилення». У його розпорядження мали направити 2 тисячі робітників із «шанцевим» інструментом та 150 возів. До осені 1812 р. кількість задіяних робітників зростає до 11 тис. а кількість возів до 250. Крім суто ремонтних робіт проводилась реконструкція фортеці після чого їй присвоїли другий розряд [9, С. 101-102.].

Іконографія XIX ст. значно обширніша, представлена планами та кресленнями замку і фортеці, їх окремих об'єктів до та після проведення ремонтних робіт. Пропоную ознайомитись з декількома планами які показують стан башти та проведені в ній роботи.

Почати варто з креслення 1823 р. *«Чертежь к Этажной башни и Замковым воротам в Замкь Хотинской крепости съ показаниемъ произведенных въ прошломъ 1823 году при оныхъ работъ кои означены вычерчениемъ и покритиемъ приличными для работъ красками.»* [2]. На ньому Північна башта має вже чотири поверхи, а не три. Вхід, як і раніше, знаходиться з двору по сходах. На першому та другому поверсі знаходяться стелажі; третій порожній. Крізь стіни кожного поверху пробиті бійниці, четвертий завершений зубцями і накритий дахом (Рис. 5, а). Цікаво що на кресленні 1833 р. *«Планы и разрезы северной и юго-западной башни»* [5] третій поверх також має стелажі для зберігання вздовж стін (Рис. 5. б).

Наступне джерело – це *«Чертежь древнему каменному замку Хотинской крепости съ показаниемъ произведенных работъ въ прошедшем 1831 году. Крепость Хотин февраль 9 го дня 1832 года.»* [3]. На кресленні автор зобразив декілька фасадів замку завдяки чому ми маємо змогу роздивитись фортецю з усіх сторін. На цьому плані Північна башта має чотири яруси. Поміж першим та другим з'явився додатковий ярус, з прямокутними бійницями. Зовнішні кути башти зрізані, четвертий ярус перекритий шестискатним дахом. Вхід у вежу облаштований з внутрішнього двору по сходах на рівні другого поверху будівель. Можна роздивитись навіть тріщини на стінах (Рис. 6).

Єдине креслення на якому кресляр зобразив вертикальний розріз башти та горизонтальні всіх поверхів це креслення 1832 р. «*Чертежь двумь оборонительнымь башнямь Артиллерійскаго ведомства состоящем въ Хотинской крепости числющимся по ведомости в воинскихъ зданіяхъ под № 66 и 68*» [4].

На першому поверсі бачимо два входи у башту з двору які ведуть у коридор, сходи на наступний поверх справа, зліва у стіні туалетне приміщення а посередині вихід на бойовий майданчик з шістьма бійницями, дві опори посередині для дерев'яного настилу та стелажі вздовж стін.

На другий поверх виходимо по сходах справа у коридорі. Бачимо бійницю обернену у внутрішній двір та вузьке приміщення поряд, з іншого боку коридору вихід на майданчик з сімома бійницями, у стінах пробито сім бійниць, опори і стелажі вздовж стін. З третього поверху у східній та західній стінах коридору бачимо виходи на бойові мури замку, а також вихід на третій бойовий ярус де також сім бійниць і опори для настилу верхнього поверху. У південній стіні башти бачимо вузьке приміщення з маленькими прямокутними вікнами-бійницями, можливо для стрільби у внутрішній двір. На четвертому ярусі бачимо балки на яких тримається перекриття башти та зубці бійниці (Рис. 7.).

Іконографічні джерела є чудовою основою, яку можна використати для створення макету башти або ж зображення в розрізі періоду XVII-XIX ст. доповнивши її стрільцями, гарматами, вогнепальною зброєю та необхідним реманентом. Навіть підбірка якісних планів з коментарями може бути представлена бажаним як у вигляді тимчасової або онлайн виставки. Зрештою, при наявності іконографії, можна підготувати подібну інформацію про кожен з башт та оформити у цікавий віртуальний проект з яким бажані зможуть ознайомитись на онлайн ресурсах.

Ілюстрації

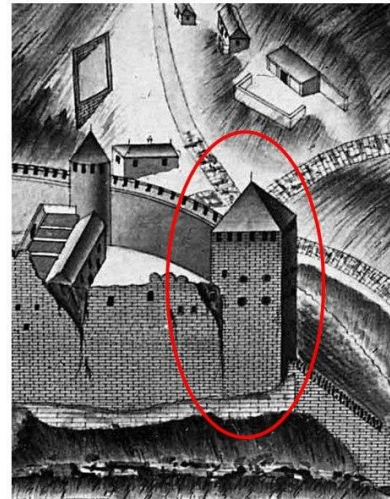
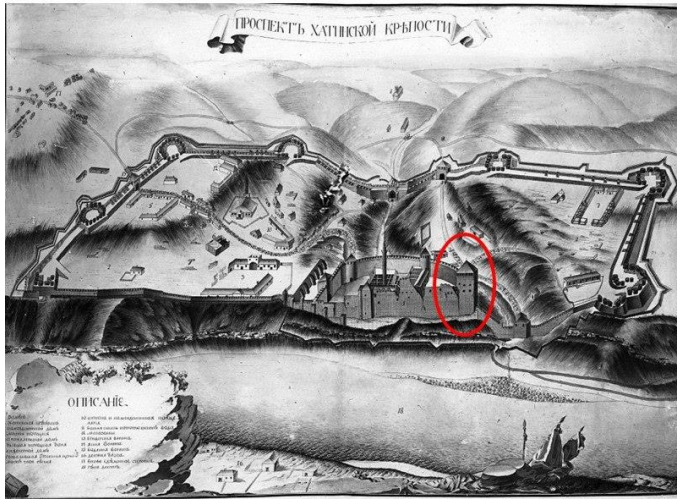
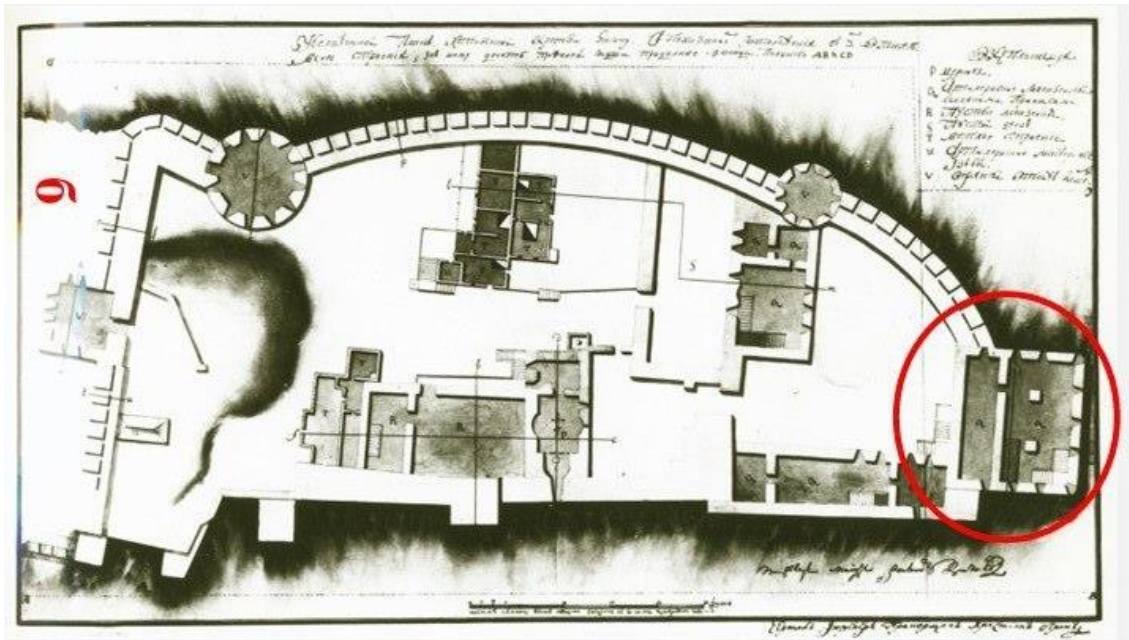
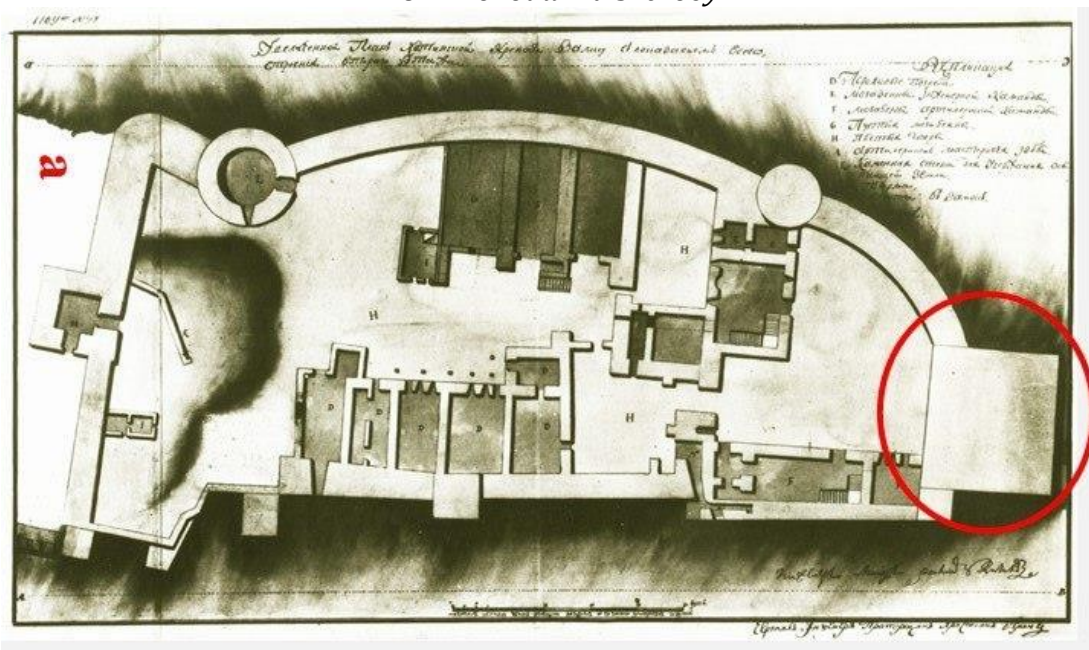

Рис. 2. «Проспектъ Хатинской крѢности» 1769 р. та фрагмент з зображенням Північної башти зі сходу.

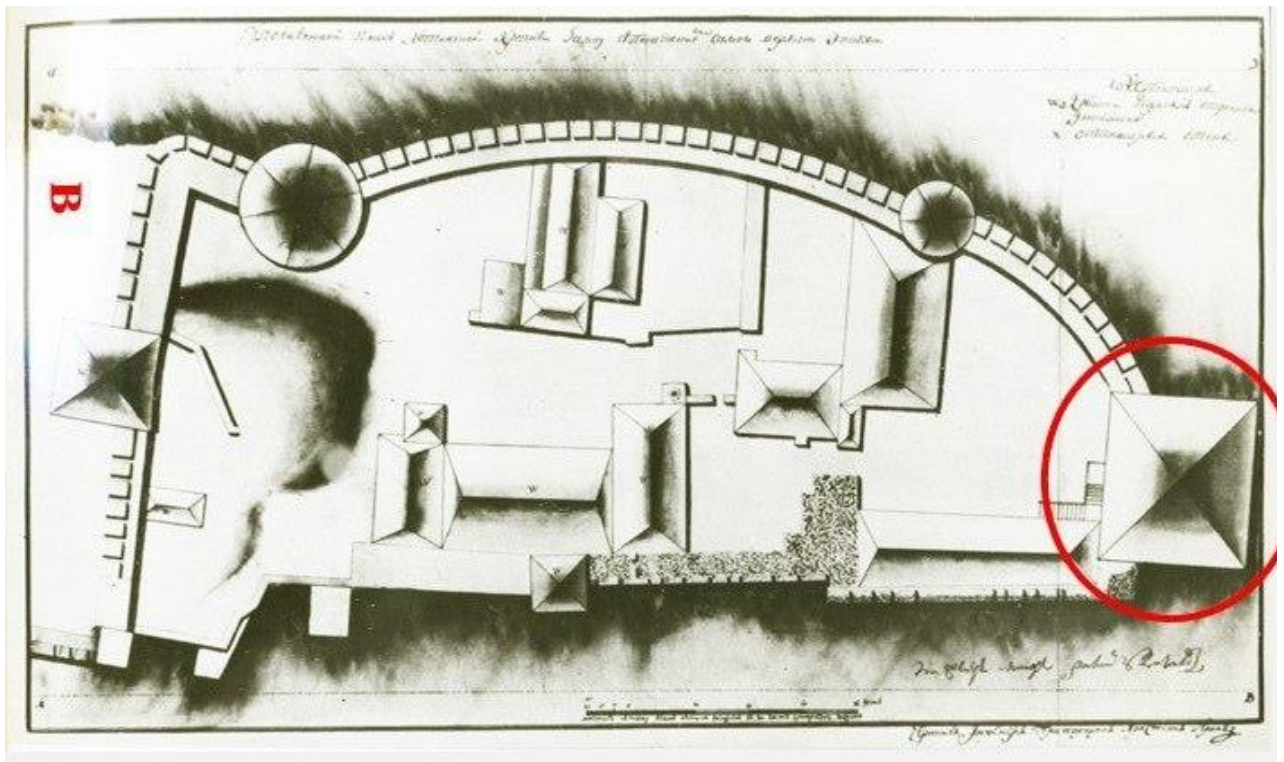

Рис. 3. Північна баштан на планах 1769 р. «а» - План Хотинського замку та забудови на рівні другого поверху, «б» - План Хотинського замку та забудови на рівні третього поверху, «в» - План Хотинського замку та забудови на рівні самого верхнього поверху.

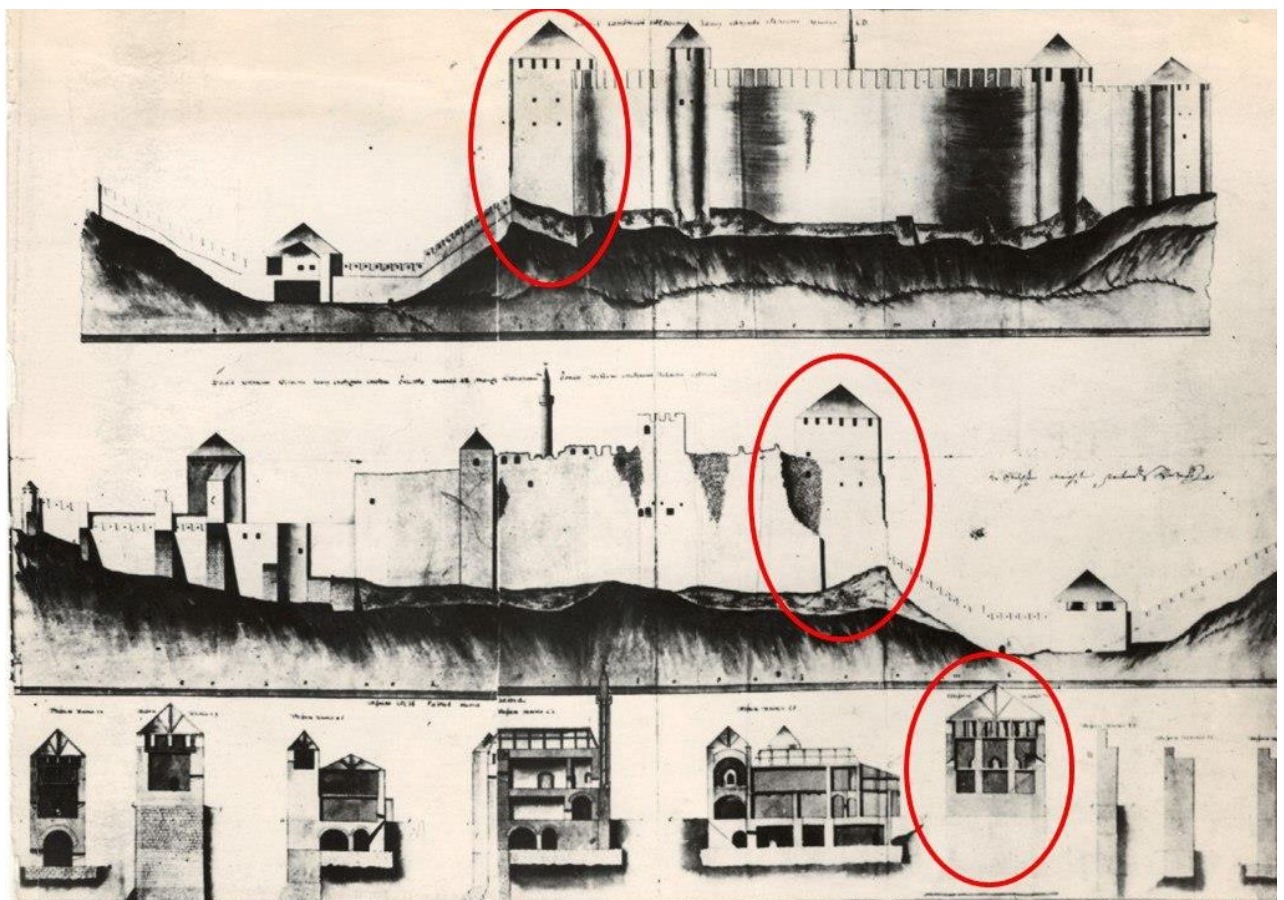

Рис. 4. Північна башта на зображенні «Фасады и разрезы стен и зданий 1769 г.».

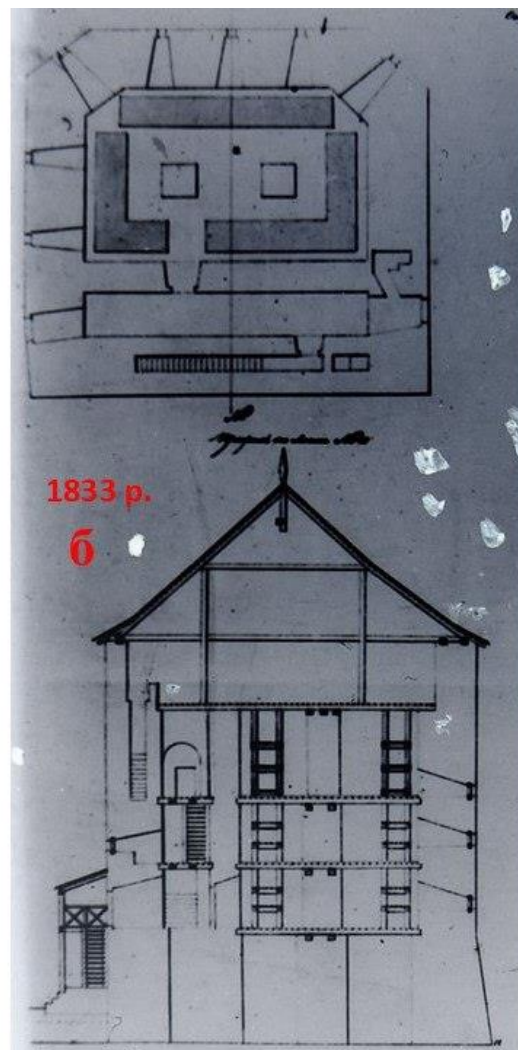
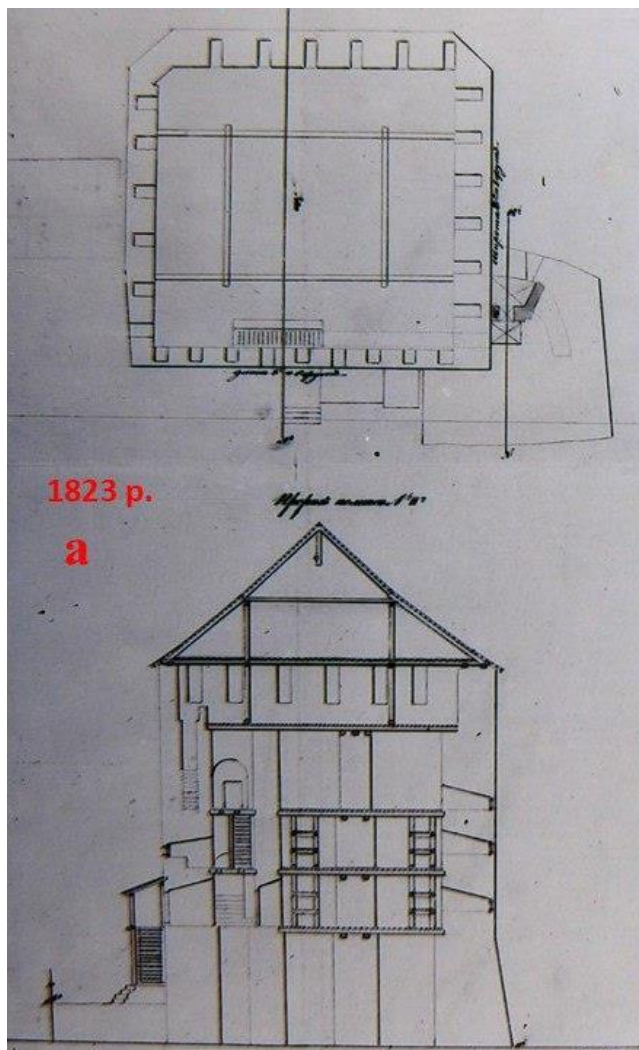

Рис. 5. «а» - Креслення Північної башти в розрізі із зазначенням проведених робіт в 1823 р., «б» - План та розріз Північної башти 1833 р.

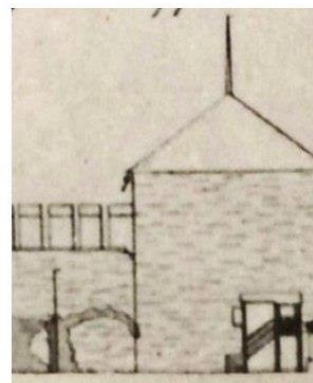
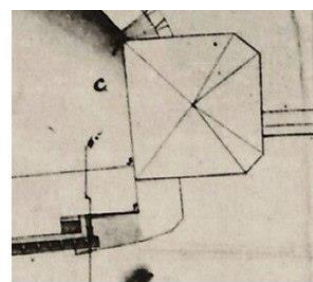
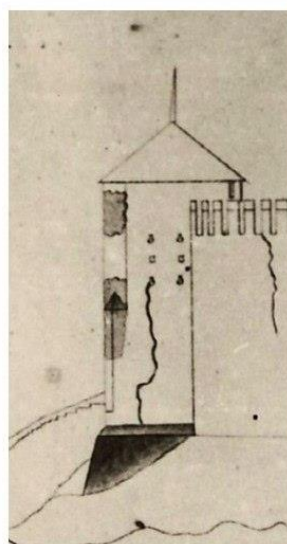
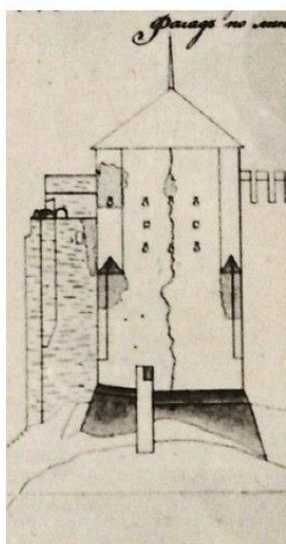
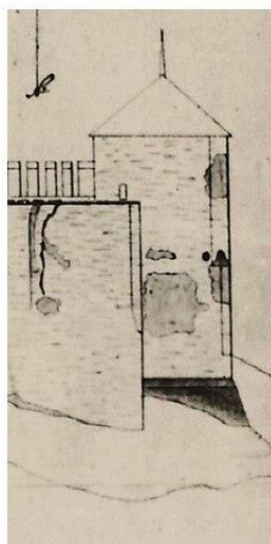

Рис. 6. Фрагменти зображень Північної башти з креслення Хотинського замку із зазначенням проведених робіт в 1831 р.

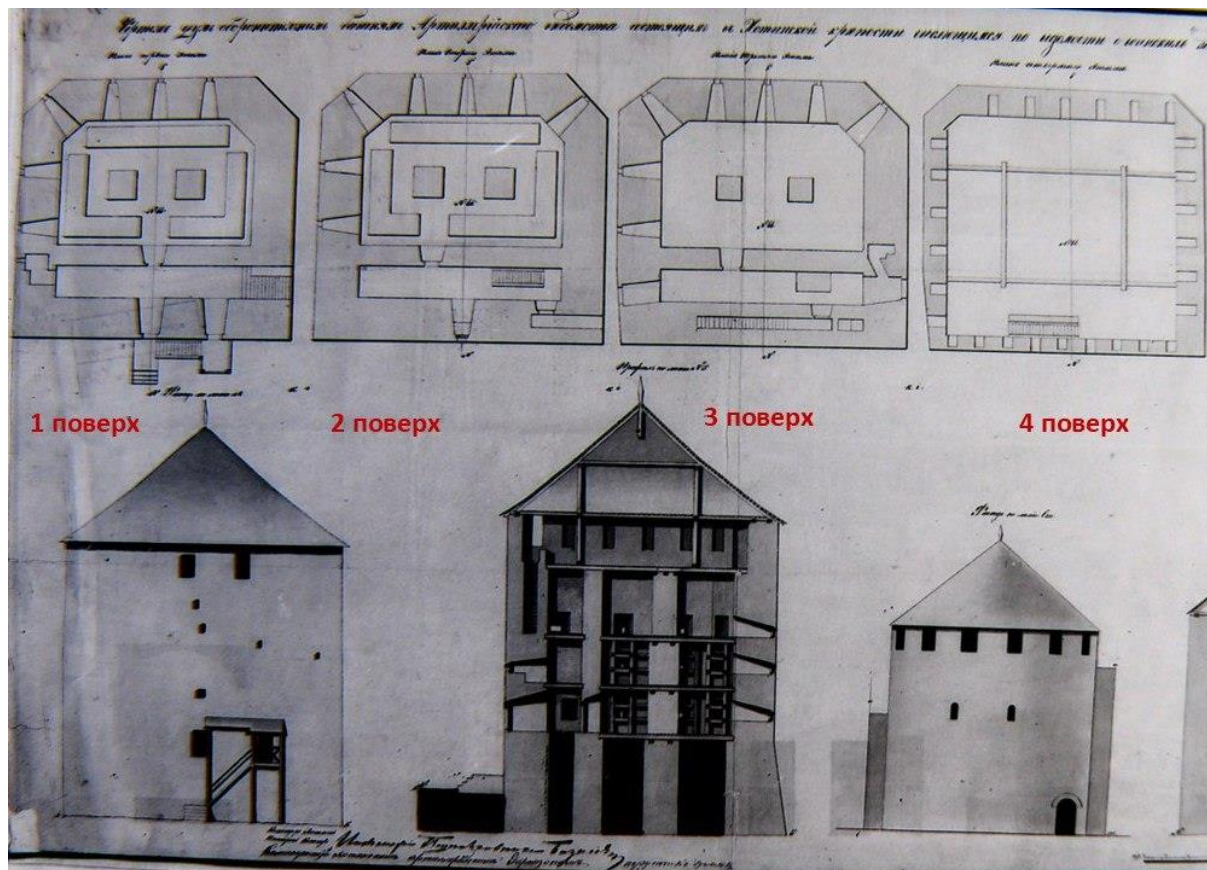

Рис. 7. Розрізи Північної башти на кресленні двох оборонних башт Хотинського замку 1832 р.

Джерела та література:

1. ЦГВИА ф.349, п.41, д. 6338. XI-1975 г. 1769 г Фасады и разрезы стен и зданий. фото Литвиненко;
2. ЦГВИА ф, 349 оп.41, д.6444 (1823-1824) «Чертежь к Этажной башни и Замковым воротамъ в Замкъ Хотинской крепости съ показаніемъ произведенныхъ въ прошломъ 1823 году при оныхъ работъ кои означены вычерченіемъ и покритіемъ приличными для работъ красками»;
3. ЦГВИА ф. 349. оп. 41, д. 6509 Хотинская крепость 1831 ф. 48 фото. Литвиненко;
4. ЦГВИА ф. 349, оп. 41, д. 6524 1832 г. Чертежь двумя оборонительнымъ башнямъ Артиллерійскаго ведомства состоящемъ въ Хотинской крепости числющимся по ведомости в воинскихъ зданіяхъ под № 66 и 68;
5. ЦГВИА р. 31/п. Оп. 41, д. 6526 Планы и разрезы северной и юго-западной башни 1833 г.;
6. MNW. Num inw. 36764 M.N. Plan twierdzy chocimskiej; ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie;
7. Буйновська Є.В., Позняков Д.В. Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани. Кам'янець-Подільський, 2018. 10 с.;
8. Іваночко. А. Хотинський замок на іконографічних джерелах XVII ст. <https://khotynska-fortecya.cv.ua/57-0/526/>;
9. Мисько Ю. З історії Хотинської фортеці. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федькович, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. Том 2(32). 288 с.;
10. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. Хотин, 2011. 127 с.;
11. Тимощук Б.О. Найкраща моя знахідка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 264 с.

КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ XVII-XVIII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО ЗАМКУ⁶

У статті проаналізовано картографічні матеріали XVII-XVIII ст., що відображають фортифікаційні укріплення Теробовлянського замку та міста. Зосереджено увагу на джерелознавчому аспекті карт Боплана 1650 р. та фон Міга 1763–1787 для дослідження історичної топографії міста. Розкрито значення умовних позначень контурів оборонних укріплень міста та особливості позначення фортифікаційної споруди на картах різних періодів, їх достовірність.

Ключові слова: картографічні матеріали, Спеціальна карта України Боплана, атлас Річчі Дзанноні, карта фон Міга, фортифікаційні укріплення.

Теробовлянський замок XVII ст. є важливою пам'яткою архітектури та фортифікаційним об'єктом, що відіграв значну роль в обороні регіону від набігів татар та був ключовим елементом оборонної системи Речі Посполитої. Він належить до кращих зразків оборонної архітектури України XVII-XVIII ст. Збудований Олександром Балабаном замок у 1630-1634 рр., не зовсім відповідав тогочасним новітнім досягненням фортифікаційної науки, проте, максимально пристосований до місцевого ландшафту і особливостей ведення війни на даній території. Його архітектурні особливості, історичне значення та туристична привабливість роблять його важливим об'єктом для дослідження і збереження. Поряд з історичними та археологічними джерелами, цінним є аналіз картографічних матеріалів, що відіграють важливу роль у дослідженні історичної топографії міст і фортифікаційних споруд, у тому числі Теробовлянського замку. Крім просторової локалізації міста та оборонних споруд, карти відображають також положення об'єктів відносно торгівельних шляхів, річок, допомагають зрозуміти причини виникнення їх саме в тому чи іншому місці. Тому дослідження, систематизація та практичне використання історико-картографічного матеріалу є важливим

⁶Кобаса Галина (м. Збараж).

Старша наукова співробітниця. Національний заповідник «Замки Тернопілля».

для вивчення історико-фортифікаційних об'єктів регіону для їх наступної консервації, реставрації та пристосування [7].

Місто Тереховля та замок локалізовані на карті Боплана XVII століття. Гійом Левассер де Боплан – військовий інженер та архітектор, француз за походженням, у період 1630-1647 р. перебував на службі польського короля, зокрема під командуванням великого коронного гетьмана С. Конєцпольського, війська якого дислокувалися на українських землях. Окрім основних завдань військового інженера та архітектора він картографував територію на якій перебував [1, С. 119]. Авторству Боплана належить «Опис України» та ряд картографічних праць присвячених зображенню українських земель, серед них: Генеральна карта України 1648 р. та Спеціальна карта 1650 р.. Спеціальна карта України Боплана є найбільш раннім джерелом з історичної топографії Тереховлі (Рис.1.). Вигравійована і надрукована 1650 р. у Гданську В. Гондієм [5, С. 78]. Карта масштабу 1:450 000, складається з 8 листів, на яких зображено обриси багатьох українських міст та має свою особливість – вона незвичної південної орієнтації (тобто північ внизу), зокрема Тереховля (Trambowla) знаходиться на листі номер 7. Загалом, карта Боплана дає непогане уявлення про міські укріплення і розміри міста Тереховлі. Щодо замку мало інформації – він позначений умовним квадратиком, тобто показаний як укріплений пункт, але без детальних елементів його фортифікаційних особливостей. У Боплана всі замки квадратні, незалежно від їх справжнього планування. Основне зображення міста-фортеці на картах Боплана так званого «спряженого типу», де з міськими укріпленнями межує замок є досить умовним [4, С. 136]. На думку дослідниці Галини Петришин, ці позначення можуть означати, що фортеця складається з двох елементів – укріпленого міста та замку, які звичайно розділені значною територією природного рельєфу. На карті добре видно розташування Тереховлянського замку на пагорбі, фактично мури замку є продовженням мису, що забезпечувало йому стратегічну перевагу. Місто розбудовувалося

у підніжжі мису, природні перешкоди для захисту від нападів створювали річка та навколишні пагорби. Умовними є на картах Боплана і оточення міста кільцем фортифікацій, сторни міста в дійсності, що мали природні рубежі залишались без штучних укріплень.

На основі Спеціальної карти України Боплана, близько 1670 року були укладені Й. Блау чотири одноаркушеві карти Київщини, Поділля (Рис. 2), Брацлавщини і Покуття [5, С. 80]. На карті частини України, зокрема Подільського воєводства («Ukrainae Pars, Quae Podolia palatinatus vulgo dicitur») зображення укріплень Тереховлі дуже схоже до позначень карти Боплана 1650 р.. Відмінність у тому, що карта звичної північної орієнтації. Контури міста позначені у вигляді неправильної шестикутної фігури, замкові фортифікації вписані в оборонні укріплення усього міста. Мисовий Тереховлянський замок позначений у формі умовного квадрата з витягнутими кутами, за зразком бастионних замків. Тобто зовнішня планувальна структура оборонної споруди не відображена, позначення є досить умовним, як і на карті Боплана.

Більше ніж через століття після Боплана схоже видання картографічних матеріалів, по масштабу і по зовнішньому оформленню у вигляді атласу стінної карти італійського картографа Річчі Дзанноні, 1772 р. (Рис. 3). Карта складається з 24 аркушів, масштаб – 1:692 000 [5, С. 84]. Карти атласу охоплюють територію сучасної України, Польщі, Литви, Білорусі та західних районів росії [5, С. 84]. Тереховля та замок також відображені на цій карті, знаходимо їх на аркуші №19, що вміщує карту Поділля, великої частини Волині, русло Дністра від Устя аж до Хотина, воєводств Бельського, Руського, Київського і Брацлавського. Картографічні зображення атласу дуже добре доповнюють карти Боплана, детальніше показують обриси багатьох населених пунктів.

На карті Річчі Дзанноні Тереховля (Trembowla) відображена як невелике місто на заході України, що входило до складу Польсько-Литовської держави (Речі Посполитої). Тереховлянський замок на цій карті

не відображений детально, як на спеціалізованих планах, але він позначений у символічній формі – характерною для того часу стилізованою піктограмою фортеці або укріплення. Однак завдяки детальному зображенню місцевого рельєфу та водних ресурсів можна зрозуміти, як розташування замку співвідносилось з місцевістю. Теробовля на карті чітко показана як місто, розташоване серед пагорбів, що відповідає реальному географічному положенню. Річка Гнізна, яка омиває місто, також позначена, що підтверджує важливість природних водних шляхів для оборонної системи замку. Карта також відображає дорожні маршрути, які пов'язували Теробовлю з іншими важливими містами регіону, зокрема з Львовом та Кам'янцем-Подільським. Це дозволяє зробити висновки про економічне і військове значення міста в XVIII столітті.

Теробовлянський замок зображений на першій військово-топографічній карті Австрійської імперії, створеній під керівництвом Йозефа фон Міґа у 1763–1787 роках в межах, так званого Йосифінського картографування (Рис. 4). Йосифінська карта коронного краю Галичини та Лодомерії масштабу 1:28 000, складається з 413 аркушів, оригінали зберігаються у військовому архіві Відня. [5, С. 121]. Ця карта є важливим джерелом для дослідження територій Галичини, включаючи Теробовлю та її околиці. Карта фон Міґа була створена для військових цілей, тому вона надзвичайно точна і детальна, з великою увагою до природного рельєфу та оборонних споруд [3, С. 56]. Зазначались річки, напрямки течій, греблі, болота, джерела. На карті фон Міґа Теробовлянський замок зображений на високому пагорбі, що височіє над річкою Гнізна. Карта дає повне уявлення про природні умови рельєфу та стратегічне розташування замку, зображає навколишні пагорби – гора Покрівка та Княжа, лісисті масиви та річкові долини. Це важливо для розуміння оборонної стратегії та підступів до оборонної споруди. Замок знаходиться на околиці міста Теробовля, що вписане на підніжжя пагорбів над р. Гнізною, опирається на систему ранньосередньовічних укріплень. На карті чітко простежуються сліди

фортифікацій міста (вали, рови) з північно-західного напільного боку та занедбані залишки замку [5, С. 140]. Вказуються також сакральні споруди, незалежно від конфесійної приналежності, позначені одним значком – спрощеним зображенням однонавової церкви з вежею над притвором.

Теребовля.

*Збільшене зображення
Теребовлянської
фортеці та укріплень
міста з карти
Боплана, 1650 р.*

*Зображення
Теребовлянської
фортеці на карті фон
Міґа 1763-1787 рр.*

Порівняємо позначення Теребовлянського замку на картах Боплана та «Карті Міґа». На Спеціальній карті України 1650 р. Боплана Теребовлянський замок зображений у спрощеній, схематичній формі, але точні фортифікаційні елементи не деталізовані. Карта дещо відображає рельєф навколо Теребовлі, річку Гнізну, яка обтікає місто, що підкреслює важливість природних перешкод для оборони. На «Карті Міґа» Теребовлянський замок зображений набагато детальніше, оскільки карта створювалася для військових потреб. Хоча на момент створення цієї карти замок вже втратив своє військове значення, його основні архітектурні елементи, такі як стіни, вежі та внутрішня структура, позначені більш точно. На відміну від карти Боплана, карта фон Міґа детально показує рельєф навколо замку, включаючи його розташування на високому пагорбі. На карту нанесені горизонталі, які чітко показують висоту пагорба і

навколишні елементи, що є важливим для розуміння оборонних можливостей замку. Також відображені дороги, річка Гнізна і прилеглі села. На карті фон Міґа замок позначений як руїна, що підкреслює його поступове занепадання та втрату стратегічного значення до кінця XVIII століття. На даний час є відомі описи до карт фон Міґа, що зроблені австрійськими офіцерами картографами, які працювали над картою. Наведемо приклад військового опису міста Теробовлі, де виділено такі пункти, зокрема:

ВІДСТАНИ: Кровинка 1 $\frac{1}{4}$, Плебанівка $\frac{1}{2}$, Волиця $\frac{1}{4}$.

ВОДИ: річка Гнізна, яка утворює тут великий став, зі сторони Кровники заболочена, біля Залав'я вона має стрімкі береги тут є лише один поганий міст, яким можна перейти, натомість за містом у напрямку Плебанівки через річку можна проїхати при низькій воді. Її вода придатна для пиття людям і тварина.

ЛУКИ І БОЛОТА: небагато лук між двором та Серетом сухі.

ДОРОГИ: Гостинці й дороги по всій довжині у місті погані, кам'янисті й розбиті. Дороги до Кровинки на обох берегах Гнізної дуже розбиті й нерівні. Інші дороги у поля до Лошнева добрі.

ГОРИ: Пагорби зі сторони Малева дуже круті й домінують над містом. Хоч ті, що біля Лошнева й Волиш, не такі круті, однак також домінують над містом з цієї сторони.

Також звернено увагу на муровані будівлі – **СОЛІДНІ БУДІВЛІ:** Костел кармелітів і руська церква капітально збудовані, однак у військових цілях їх можна пристосувати, щонайбільше, під допоміжний склад і шпиталь. Над ними домінують (висоти), тому вони [не забезпечують] жодних тривалих позицій. Старий замок має капітальні мури і завдяки своєму розташуванню є сильною точкою опори, яка домінує над цілим містом і може ефективно перешкодити переправі через Гнізну, однак зараз у ньому немає де жити [6, С.75].

Опис складалися для військових потреб, тому вказувалися вигідні позиції для обстрілу, кількість місць у поселеннях для розквартирування військових, важливі будівлі, якість доріг.

Проаналізувавши карти бачимо, що вони дають певну інформацію про зміну планування міста, міських укріплень, але практично нічого нового про замок, зокрема й тому, що планування замку від 1630 р. принципово не змінювалось. Загалом картографічні матеріали XVII-XVIII століть є важливими для дослідження фортифікацій Тереховлянського замку. Однак їхня деталізація є узагальненою через технологічні та географічні обмеження часу. Карти фон Міґа, створені в кінці XVIII століття, вирізняються більшою точністю та детальністю завдяки розвитку картографії, і є важливими для відображення фортифікаційних змін замку після періоду його занепаду. Ці карти надають більш детальні відомості про місце розташування укріплень, топографічні особливості місцевості та загальний стан оборонної споруди, доповнюють археологічні дослідження та інші історичні джерела, що дає змогу краще зрозуміти розвиток фортифікаційних технологій та військових стратегій того періоду.

Ілюстрації

Рис. 1. Тереховля на Спеціальній карті України Боплана, 1650 р.

Рис. 2. Карта Подільського воєводства, Й. Блау, 1670 р.

Рис. 3. Атлас Річчі Дзанноні, 1772 р.

Рис. 4. Терешчів на карті фон Міра 1763-1787 рр.

Джерела та література:

1. Вавричин М. І. Гійом Левасер де Боплан – картограф України. Історичне картознавство України: Зб. наук. пр. Львів; Київ; Нью-Йорк, 2004. С. 118–133.
2. Могитич Р. Історична топографія Терешчівлі. Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. №10: Зб. наук. пр. Львів, 1999. С. 27–36;
3. Петришин Г. Карта Ф. фон Міра, як джерело до містознавства Галичини. Картографія та історія України: Зб. наук. пр. Львів; Київ; Нью-Йорк, 2000. С. 54–80;
4. Петришин Г. П. Змінність фортифікаційного фактора в еволюції урбаністичного процесу (на прикладі Галичини середини XVII-XVIII ст.). Історичне картознавство України: Зб. наук. пр. Львів; Київ; Нью-Йорк, 2004. С. 134–163.
5. Сосса Р. І. Історія картографування території України, Київ «Либідь», 2007. 333 с.;
6. Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783. Tom 13, część C, sekcje 323-329, 344-350, 363-369, 380-386 / Zdzisław Budzyński. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana. 2018. 84 s.;
7. Підставка Р. В. Історико-географічні аспекти дослідження об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля»: Збарзький замок. Чтиво. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Pidstavka_Ruslan/Istoryko-heohrafichni_aspekty_doslidzhennia_obiektiv_Natsionalnoho_zapovidnyka_Zamky_TerTernopil/ (дата звернення: 08.10.2024).

ПЛАНИ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ 1739 РОКУ У ЦИФРОВИХ КОЛЕКЦІЯХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ АРХІВІВ⁷

У статті проаналізовано рукописні плани Хотинської фортеці періоду російсько-турецької війни 1735-1739 років, що зберігаються в архівах Швеції, Польщі, Великої Британії та Німеччини. Автор детально розглядає шість планів фортеці 1739 року, створених інженер-майором Даніелем де Боскетом та іншими невідомими авторами. Для кожного плану подано детальний опис, включаючи місце зберігання, технічні характеристики та переклад експлікацій з французької, німецької та англійської мов.

Ключові слова: Хотин, фортеця, Даніель де Боскет, укріплення, плани.

Одним з напрямків наукової діяльності ДІАЗ «Хотинська фортеця» є дослідження іконографічних джерел з історії Хотинської фортеці. У 2019 р. результатом цієї роботи стало видання альбому «Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани», де було зібрано та опрацьовано оцифрований ілюстративний матеріал з цифрових колекцій європейських архівів [7]. Сьогодні науковцями ДІАЗ «Хотинська фортеця» зібрано більше сотні планів, карт, зображень [7; 9; 10].

Зацікавленість авторів, що створювали плани, карти, зображення Хотинської фортеці зумовлювалось тим, що Хотин потрапляв у вир міжнародної політики, пов'язаний з російсько-турецькими війнами. Тому іконографічні джерела XVIII століття умовно можна розподілити за періодами:

- 1713-1720 рр. Саме у цей час з'являються перші схематичні плани укріплень (план у збірці Фюрстенгофа, план сера де Бон Лева);
- Іконографія періоду російсько-турецької війни 1735-1739 рр. представлена низкою кольорових планів авторства Даніеля де Боскета та невідомих авторів.
- 1769-1774 рр. Плани створенні російськими інженерами під час окупації Хотина

⁷Позняков Денис (м.Хотин).

Завідувач музейно-освітнього відділу. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця». Аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

- Плани та зображення фортеці 1788 р. періоду австро-російсько-турецької війни.

Примітно, що іконографічні джерела міжвоєнних періодів фактично відсутні.

У 1739 році, внаслідок програної османами Ставчанської битви, Хотин захопили російські війська, під командуванням Х.Б. Мініха. У продовж короткочасного перебування російських військ у Хотині була створена низка планів фортеці та околиць міста. Частина планів була створена Даніелем де Боскетом, німцем французького походження, що перебував на російській службі. Сьогодні частина цих планів зберігається в європейських архівах та поступово оцифровується.

Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739 / План міста Хотина узятото від турків росіянами за наказом маршала Мініха в 1739 році (рис. 1) [1]

Автор: невідомий;

Дата створення: після 1739 р.:

Тип документа: рукописний план;

Розмір: невідомий;

Експлікація: французька мова;

Місце зберігання: Державний архів Швеції / Riksarkivets;

Оцифрована версія: Державний архів Швеції (Riksarkivets) / https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0004758_00001

Експлікація:

A. La ville – місто;

B. Le vieux Chateau – Старий замок;

C. Le fauxbourg fortifie par un Retranchement – Передмістя укшріплене ретраншементом;

D. Boutiques Marchands – Магазины торговців;

NB. Le Glacis etoit tout a fait contremine et pourtant les eminences marquees dans les Fauxbourgs commandent la Ville – Гласис та збудовані контрміні галереї і позначенні висоти (що домінують над містом) де розміщене передмістя.

Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739 / План міста Хотина узятото від турків росіянами за наказом маршала Мініха в 1739 році» (рис. 2) [2]

Автор: невідомий;

Дата створення: після 1739 р.:

Тип документа: рукописний план;

Розмір: невідомий;

Експлікація: французька мова;

Місце зберігання: Бібліотека Університетського коледжу Лондона (Library University College London) / Бібліотека князів Чарторийських (Biblioteka Książąt Czartoryskich);

Оцифрована версія: Національний музей в Кракові (Muzeum Narodowe w Krakowie): <http://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/docmetadata?id=20731&from=pubindex&dirids=23&lp=46>.

Цей план має ідентичну експлікацію до попереднього та не потребує детального опису.

PLAN von CHOTZIM / План Хотина (рис. 3) [5]

Автор: невідомий;

Дата створення: 1739 р.;

Тип документа: рукописний план;

Техніка: рукописне перо і чорнило з аквареллю;

Експлікація: німецька мова;

Місце зберігання: Бібліотека князів Чарторийських (Biblioteka Książąt Czartoryskich);

Оцифрована версія: Національний музей в Кракові (Muzeum Narodowe w Krakowie): <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/doccontent?id=13186>.

Експлікація

1. Haupt Vestung – *Головна фортеця;*
2. Schloß – *Замок;*
3. Bassa Hauß – *Дім паші;*
4. Command. Hauß – *Будинок коменданта;*
5. Casernen – *Казарми;*
6. Magazins – *Склади;*
7. Pulver Keller und Kassel – *Порохові льохи та комори;*
8. Fontainen und Brunnen – *Фонтани та колодязі;*
9. Ausfälle und Minen – *Вилазки та міни;*
10. Geweyhte Kirche – *Освячена церква;*
11. Zwey Schiff Brück – *Два корабельні мости;*
12. Die zu bedeckung der Brücken gegen Pohnischer Seite gefertigte Redoute – *Редут, збудований для захисту мостів з польського боку.*

**PLAN Der Haupt Vestung Chotzim in der Moldau mit accord
eingegenommen den 19. ten August A.o 1739 / План головної фортеці Хотин
у Молдові здобутої 19 серпня 1739 року (рис. 4) [3]**

Автор: Інженер-майор Даніель де Боскет / Daniel de Bosquet;

Дата створення: 26 серпня 1739 року;

Тип документа: рукописний план;

Техніка: рукописне перо і чорнило з аквареллю;

Розмір оригіналу: 44 x 64 см;

Експлікація: німецька мова;

Місце зберігання: British Library (Британська бібліотека). The BL King's Topographical Collection:

Оцифрована версія: British Library (Британська бібліотека):
<https://www.flickr.com/photos/britishlibrary/50265849772>.

Експлікація:

A. Das Schloß – Замок;

B. Moscheen – Мечеті;

C. Magazins mit Ingenieurs Wohnungen und Artillerie Materialen - Склади з житлом інженерів та артилерійськими матеріалами;

D. Die Haupt Vestung mit 200 Stücken und Mortiers befanzet - Головна фортеця, оснащена 200 гарматами та мортирами;

E. Das Pascha sein Haus – Будинок паши;

F. Pulver Kellers – Порохові склади;

G. Zeüch Haus – цейгхауз;

H. Proviant Magazin – ш

I. Das Zelt des Herrn General Feld-Marschals Graffen von Münnichs Excellenz bey einnehmung der Vestung – Намет (ставка) пана генерала-фельдмаршала графа фон Мініха під час взяття фортеці;

K. Die Vorstadt – укріплене передмістя;

L. Das Proviant Haus – Провіантський будинок;

M. Der Kirchhoff – Кладовище (церковне);

N. Wasser Leitung – Водопровід;

O. Palisaden umb die Vorstadt – Палісад навколо передмістя;

P. Die Haupt Straße – Головна вулиця;

Q. Außer der Vorstadt ein alter Wall mit einer Redoutte – За передмістям старий вал з редуттом;

R. Über den Dnister eine auf geworfene Redoutte – *Редут, зведений над Дністром;*

S. Casarmen – *Казарми;*

T. Euß Kellers – *Льодовні;*

U. Minen und Gallerien – *Міни та галереї.*

План є точною копією «План главной крепости Хотинской в Молдаве. 19 августа 1739 года» [8].

Plan of the Mines under the Bastions, Curtains and Gates round the fortifications of Cochim / План мін під бастіонами, куртинами (стінами) та воротами навколо укріплень Хотина» 1739 р. (рис.5) [4]

Автор: Інженер-майор Даніель де Боскет / Daniel de Bosquet;

Дата створення: листопад 1739 року;

Тип документа: рукописний план;

Техніка: рукописне перо і чорнило;

Розмір оригіналу: 49 x 70 см;

Експлікація: англійська мова;

Місце зберігання: British Library (Британська бібліотека). The BL King's Topographical Collection;

Оцифрована версія: British Library (Британська бібліотека). <https://www.flickr.com/photos/britishlibrary/50265667916>.

Експлікація:

A. The passages to the new mines – *Проходи до нових мін;*

B. The gallery of the mines – *Мінні галереї;*

C. The mine chambers of bastions – *Мінні камери у бастіонах;*

D. The mine chambers under curtains – *Мінні камери під куртинами;*

E. The mine chambers under the gate – *Мінні камери під воротами;*

F. The mines of defence of explade – *Міни для захисту від штурму;*

G. The mines and chambers made in the passages to the right & left – *Міни та камери, створені в проходах праворуч і ліворуч;*

H. The redut on the other side of the Dniester – *Редут на іншій стороні Дністра;*

I. The citadel – *Цитадель;*

K. The powder magazines – *Порохові склади;*

L. The Bashaws Houses – *Будинки пашів;*

M. The Turkish mosques – *Турецькі мечеті;*

N. The provision magazines – *Провіантські склади;*

O. Springs or fountains – *Джерела або фонтани.*

Plan von der Vestung und Situation von Chozim: wie es Anno 1739 von der Kayserl. Russischen Armée ist erobert worden / План фортеці та ситуація навколо Хотина: як її було завойовано Імператорською Російською армією у 1739 році (рис. 6) [6]

Автор: невідомий;

Дата створення: 1739 р;

Тип документа: манускрипт;

Техніка: рукописне перо і чорнило;

Розмір оригіналу: 45 x 66 см;

Експлікація: німецька мова;

Місце зберігання: Staatsbibliothek zu Berlin (Державна бібліотека в Берліні).

Оцифрована версія: Staatsbibliothek zu Berlin:
[https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN1881377199.](https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN1881377199)

Експлікація:

A. Haupt Vestung – *Головна фортеця;*

B. das Schloß – *Замок;*

C. und D. Pulver Keller – *Порохові погреби;*

E. Magazins zum Proviant – *Продовольчі склади;*

F. die Sortien Minen – *Виходи та мінні галереї;*

G. die Casernen – *Казарми;*

H. die Metezette – *Мечеті;*

I. des Basa Hauser – *Будинки паші;*

K. die Brunnen – *Колодязі;*

L. Ein altes Türckisches Retrenchement – *Старе турецьке укріплення;*

M. die Thore – *Ворота;*

N. Türckisches Begrabnus – *Турецьке кладовище;*

O. Schiff Brücke Pfamen – *Понтонний міст на палях;*

P. Project zu bedeckung der Brücke – *Проект прикриття мосту (проект захисних укріплень);*

Q. Project von Redouten – *Проект редутив;*

R. Project, Kronwerck und detachi: Bast. – *Проект кронверку та окремих бастіонів;*

S. Project eines Retrench: mit Reduten – *Проект ретраншементу з редутами;*

T. Project eines Simplen Retrenchements – *Проект простого укріплення;*

V. Block Hauser – *Блокгаузи*.

Останній план, з точки зору отримання наукової інформації, є найбільш цінним. Окрім інформації, про розміщення військово-адміністративної інфраструктури, він містить цікаві деталі про ймовірну реконструкцію укріплень османської фортеці шляхом будівництва нових ретраншементів, редутів, кронверку та бастионів. Також можливо ідентифікувати палісад навколо міста в якому розташовано 6 воріт. Привертає увагу позначка «L», яка вказує на старий турецький ретраншемент, який є залишком укріплень Хотинської битви 1673 р. Згідно плану можна ідентифікувати розташування турецького кладовища, яке було винесене за межі міста.

Отже, рукописні плани Хотинської фортеці 1739 року є цінним джерелом з вивчення її фортифікацій та інфраструктури. Їхній детальний аналіз дає можливість локалізувати військово-адміністративні об'єкти на території м.Хотина.

Ілюстрації

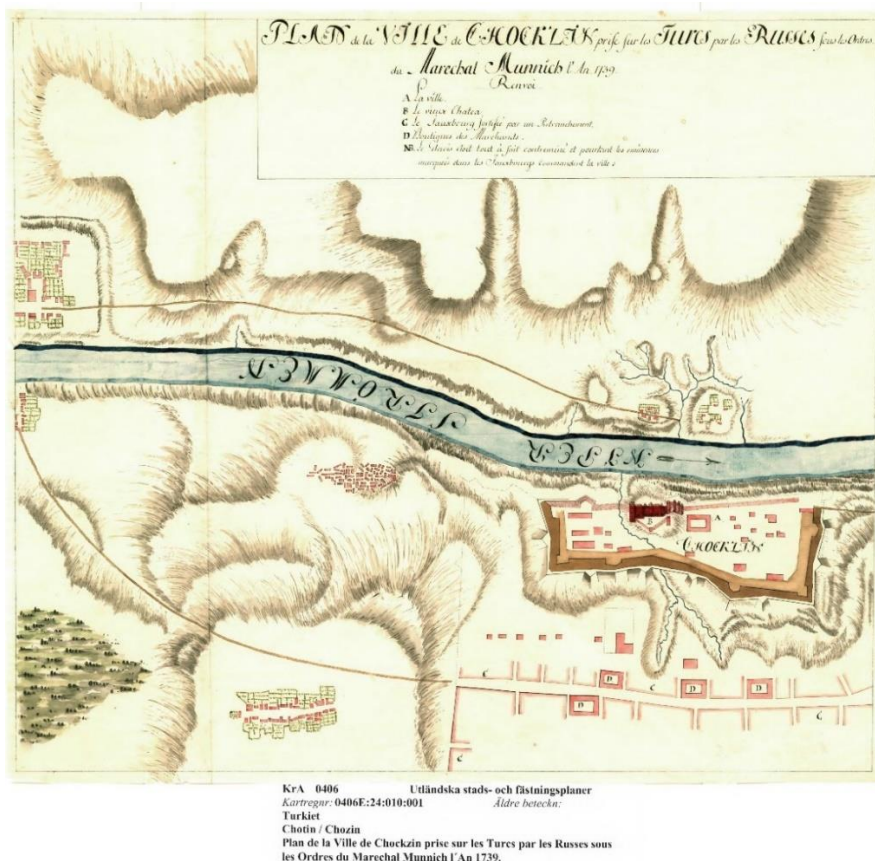

Рис. 1. План м. Хотина 1739 р. Державний архів Швеції.

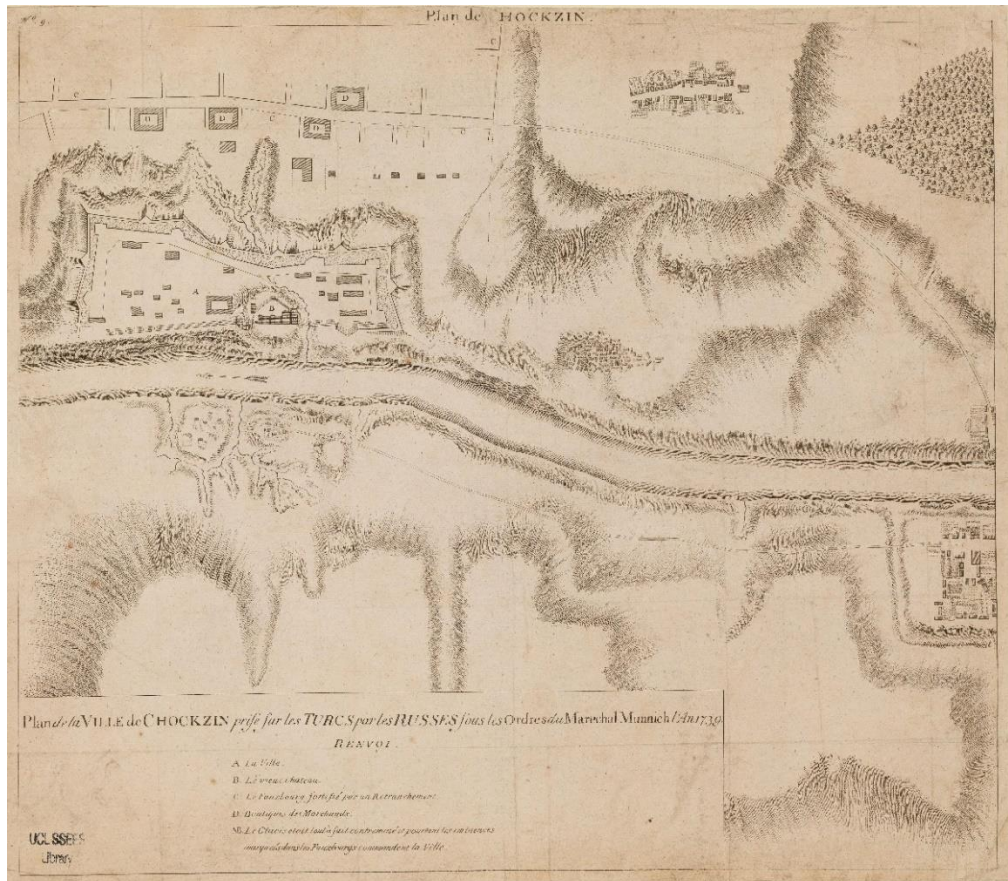

Рис. 2. План м. Хотина 1739 р. Бібліотека князів Чарторийських. Польща.

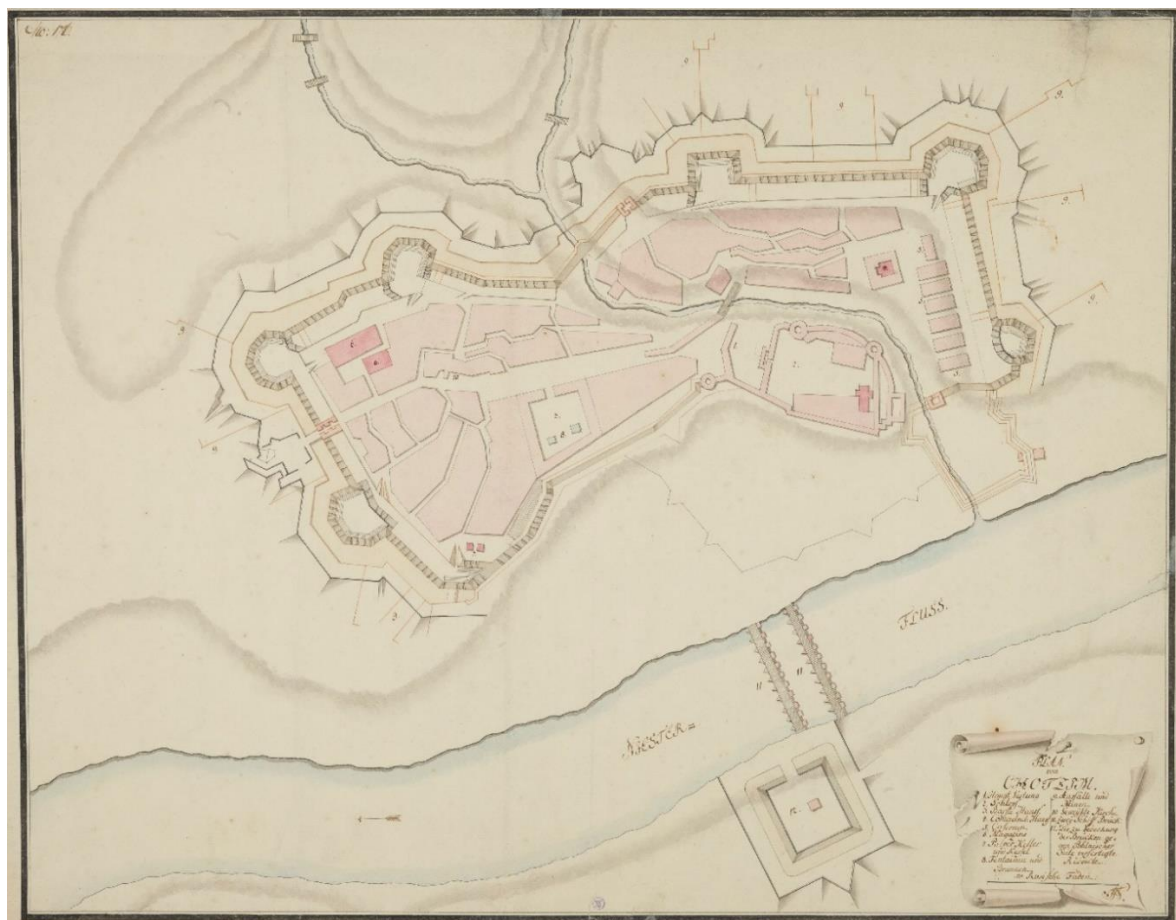

Рис. 3. План м. Хотина 1739 р. Бібліотека князів Чарторийських. Польща

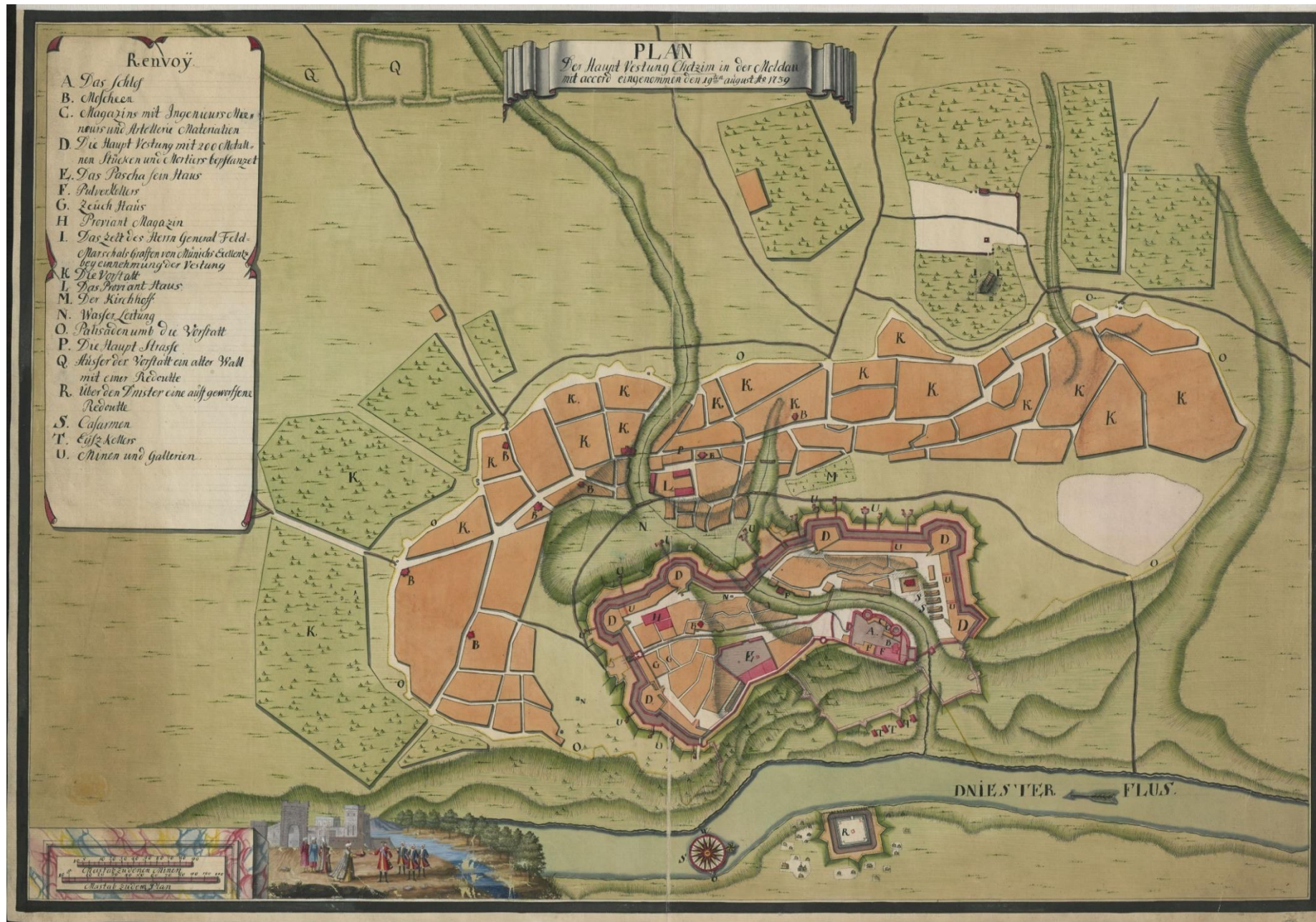

Рис. 4. План головної фортеці Хотин у Молдові здобутої 19 серпня 1739 року. Британська бібліотека.

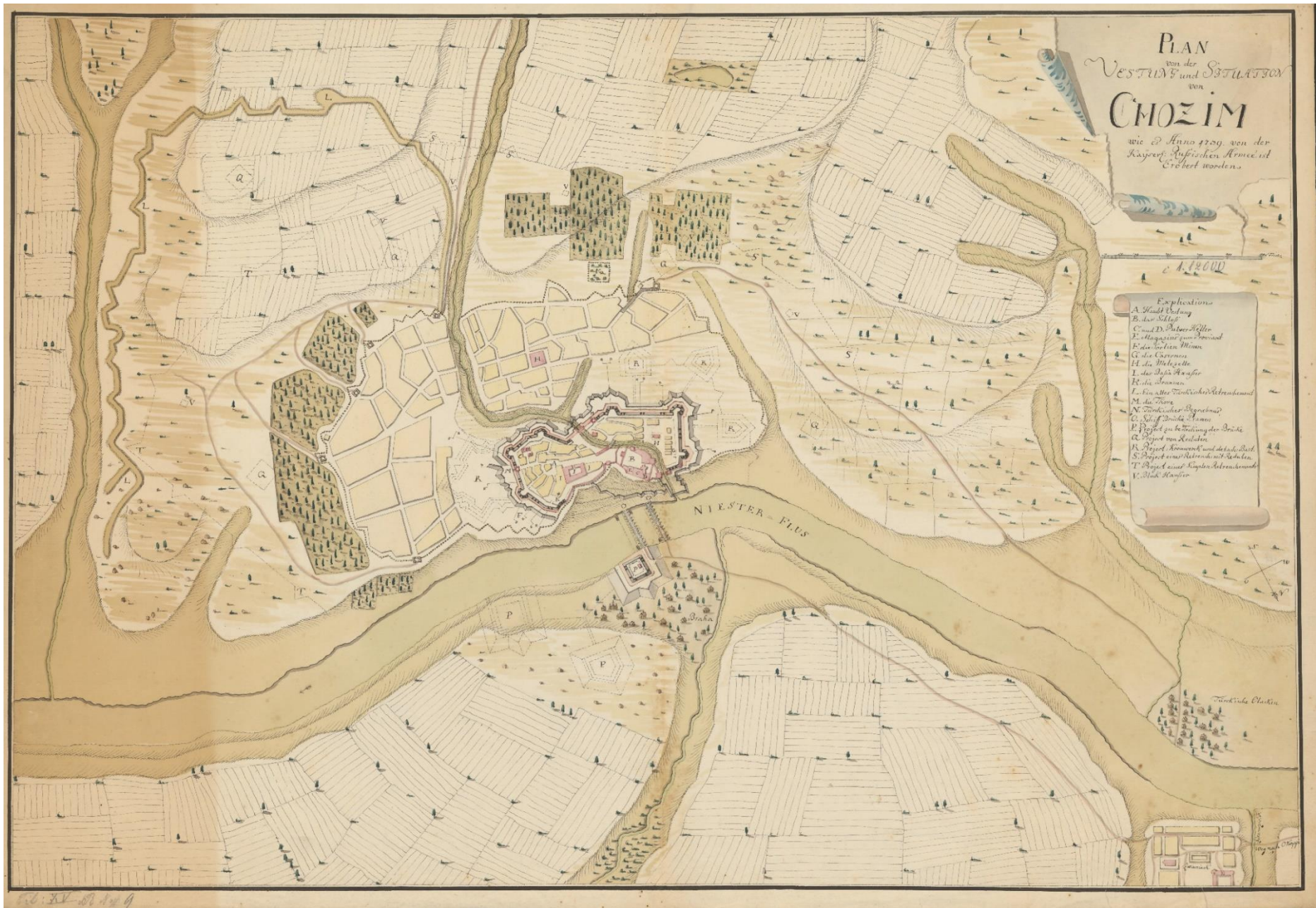

Рис. 6. План фортеці та ситуація навколо Хотина... у 1739 р. Державна бібліотека в Берліні. Німеччина

Джерела та література:

1. Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739. Riksarkivets. SE/KrA/0406/24/010/001. Режим доступу: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0004758_00001. [Дата звернення: 10 серпня 2024];
2. Plan de la Ville de Chockzin prise sur les Turcs par les Russes sous les Ordres du Marechal Munnich l'An 1739. Biblioteka Książąt Czartoryskich. 2274 III BCZK. Режим доступу: <http://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/docmetadata?id=20731&from=pubindex&dirids=23&lp=46>. [Дата звернення: 10 серпня 2024];
3. PLAN Der Haupt Vestung Chotzim in der Moldau mit accord eingenommen den 19. ten August A.o 1739. British Library. The BL King's Topographical Collection. Maps K.Top.113.67.1. Режим доступу: <https://www.flickr.com/photos/britishlibrary/50265849772>. [Дата звернення: 10 серпня 2024];
4. Plan of the Mines under the Bastions, Curtains and Gates round the fortifications of Cochim. British Library. The BL King's Topographical Collection. K.Top.113.67.2. Режим доступу: <https://www.flickr.com/photos/britishlibrary/50265667916>. [Дата звернення: 10 серпня 2024];
5. PLAN von CHOTZIM. Biblioteka Książąt Czartoryskich. 2276 III BCZK. Режим доступу: <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/doccontent?id=13186>. [Дата звернення: 10 серпня 2024];
6. Plan von der Vestung und Situation von Chozim: wie es Anno 1739 von der Kayserl. Russischen Armée ist erobert worden. Staatsbibliothek zu Berlin. Kart. X. 48630. Режим доступу: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN1881377199>. [Дата звернення: 15 серпня 2024];
7. Буйновська Є.В., Позняков Д.В. Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани. / Є.В. Буйновська, Д.В. Позняков. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2018. 104 с.;
8. КОМПЛЕКС СООРУЖЕНИЙ КРЕПОСТИ XIII-XVIII вв.. Памятник архитектуры Яские ворота XVIII в. Том III. Историческая справка и Иконографический материал – К.: Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «УКРПРОЕКТРЕСТАВРАЦИЯ» 1980. 72 с.;
9. Позняков Денис. Ідентифікація та локалізація військово-адміністративних об'єктів Хотина та фортеці за рукописними планами XVIII століття // Військово-політичний та соціально-економічний розвиток середнього Подністров'я у середні віки та Новий час(до 350 річниці від дня народження Самійла Величка)/Матеріали XIV науково-практичної конференції (м. Хотин 29 вересня 2017 р.). Кам'янець-Подільський, 2017. с.19-39;
10. Позняков Денис. Хотин та Хотинська фортеця на планах європейських картографів XVIII століття // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2017. с.204-213.

ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ КАПЛИЦІ НА ТЕРИТОРІЇ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ¹

Замок Нялаб розташований у селищі Королево, Березівського р-ну Закарпатської обл. України. У процесі його дослідження виявлена низка знахідок, які пов'язані з криптами і каплицею. Найбільш інформативні з них – це прикраси, два уламки від однієї надгробної плити, а також хрещальна купіль.

Ключові слова: *Середньовічне королівство Угорщина, лицарські надгробки, Королівський замок Нялаб, Перені.*

Серед пам'яток Угочанщини в археологічному аспекті на сьогоднішній день найбільш вивченим є замок Нялаб. Розташований він на північно-західній околиці селища Королево Березівського району. Замкова гора, висотою 52 м, вулканічного походження. Вона є справжнім геологічним дивом, тому що найближчі підвищення знаходяться на значній відстані від неї. З вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає в 300 м від підніжжя. Центр фортеці, площею 52 x 47 м, в плані наближеної до овалу форми, розміщений в північно-західній частині верхньої платформи гори. У 30 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія із будівлею прямокутної форми. На південно-східній окраїні урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастіон клиноподібної форми, розміром 10,15 x 9,65 м.

Історії фортеці в науковій літературі приділена значна увага, однак тільки в окремих випадках поданий фактичний матеріал підтверджений даними письмових джерел. Особливо це стосується раннього етапу функціонування Нялабу, про який є лише поодинокі згадки у середньовічних документах. Достовірно відомо, що околиці Королево булилюбленим місцем полювання на зубра, ведмедя та кабана “молодшого

¹**Прохненко Ігор.** (м.Ужгород).

Кандидат історичних наук. Доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ Ужгородського національного університету.

Жиленко Марія. (м. Ужгород).

Лектор-екскурсовод. Археологічний музей імені професора Едуарда Балагурі

короля” (iunior rex Hungariae) Іштвана V (1270–1272 рр.). Саме він у 1262 р. дав вказівку про будівництво на підвищенні Нялаб біля с. Фелсас (перша назва селища Королево) мисливського будиночка – Domus regalis. Про ранній період використання споруди мова йде в листі 1264 р. папи Урбана IV, де він закликає Іштвана V повернути мисливський будинок матері (нікейській принцесі Марії Ласкарині), оскільки раніше той був власністю королеви.

Замок з’явився у джерелах з 1315-го р. На початку XIV ст. король Карл Роберт дарував його королівському камерарію Беке Боршо. Після переходу останнього на бік Матея Чака, замок захопив та відновлював з руїн березький жупан Томаш.

З часом реставрований замок став центром домінії. Король Людовик Великий (1342–1382 рр.) на правах ленного володіння в 1378 р. передав його синам молдавського воєводи Балку та Драгу. У цей період значно активізувалась волоська колонізація комітату, ініційована ще після татарської навали Бейлою IV (1235–1270 рр.). За нащадків Драга крім захисної функції фортеця виконувала роль культурного центру, про що свідчить переписане тут у 1401 р. тетраєвангеліє на слов’янській мові.

Після повстання 1403 р. король Сигізмунд (1387–1437 рр.) позбавив Драгфі права володіння замком, а в 1405 р. передав його Петру Перені. Не враховуючи короткого відрізка часу у другій половині XV ст., коли укріплення належало Баторі, Нялаб до кінця свого існування залишався в руках Перені.

Барони турбувалися не тільки про зміцнення стін, але і про внутрішнє убранство фортеці. Славилися вони і меценатством. За фінансової підтримки Катерини Франгепан, вдови загиблого у 1526 р. у битві під Мохачем Габора Перені, в 1533 р. в Кракові у видавництві Ієроніма Вієтора були надруковані перекладені з латині в замку Нялаб Бенедиктом Комяті «Листи св. Павла на угорській мові» з коментарями

автора (Az zenth Paal leueley magyar nyeluen), які стали першою друкованою угорською книгою.

Згідно А. Сіладі, саме на Королівському замку відомий поет XVI ст. Петер Ілошваї Шеймеш написав поему про Міклоша Толді, яка пізніше лягла в основу трилогії Яноша Араня (Az híresneves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história). Гостював на Нялабі і видатний представник угорської лірики епохи Ренесансу – Балінт Балашші.

Завершальний етап історії замку пов'язаний з подіями після повстання Ференца Вешшелені 60-х рр. XVII ст., в якому брали участь декілька угочанських родів. Імператор Леопольд I (1655–1687 рр.) втратив довіру до дворянства Північно-Східної Угорщини, в Королівській фортеці він розмістив гарнізон на чолі з Конрадом Мейєром Бранденбурзьким і наказав зруйнувати укріплення. Перені намагалися врятувати замок і делегували до імператора віце-жупана Яноша Хартяні, але його місія успіху не мала. Наприкінці 1671 – на початку 1672 рр. стіни Нялаба були підірвані, після чого він більше не відбудовувався.

Незважаючи на насичену подіями історію замку, донедавна на ньому і в його найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки. Зокрема, у XIX ст. знахідки з Королева до Угорського національного музею (м. Будапешт) надходили два рази (1859 та 1881 рр.). Це були різноманітні прикраси, у тому числі позолочені мідне кільце та гілка з виготовленими з коштовного каміння квітками (3 смарагди, 6 рубінів, вага – 18,57 г., довжина – 8,7 см) (Рис. 2), а також мідний натільний подвійний (“лотарингський”) хрестик. Крім того, серед матеріалів присутні три трунні цвяхи з зіркоподібними шляпками, вкритими срібною фольгою. Дані знахідки, скоріше за все, походять з криниці каплиці, захоронення якої пов'язані з заможними власниками замку.

Через сто років, у 80-х рр. XX ст., біля центральної частини укріплення невеликі пошукові роботи здійснила палеолітична експедиція Музею Природи (м. Київ). Нею зібраний підйомний пізньосередньовічний

матеріал, у тому числі фрагмент монети угорського короля Матяша I Корвіна.

На початку 90-х рр. минулого сторіччя, на території пам'ятки більше двадцяти шурфів було закладено експедицією Українського спеціального науково-реставраційного інституту "Укрзахідпроектреставрація". Але роботи лише номінально називалися археологічними. Самі ж пошуки були спрямовані не на дослідження стратиграфії та культурного шару замку, а на визначення планування внутрішньої забудови, і, зазвичай, завершувалися на глибині 0,5 м (при реальній потужності культурного шару в цих місцях 4,0–5,0 м).

З 2007 р. за вивчення Королівського замку Нялаб взялася експедиція Ужгородського національного університету. У польових сезонах 2007, 2011–2019 рр. в різних частинах пам'ятки були закладені шурфи та розкопи. Потужність культурного шару становила від 1,5 до 5,7 м. У ході робіт досліджено житлові приміщення з кахляними печами та зібрана значна колекція матеріалу: тисячі фрагментів керамічного посуду, в тому числі імпортного, кахлі, вироби зі шкіри, кістки, скла та металу (побутові речі, ремісничий інструментарій, елементи одягу, прикраси, медальйон, жетон, текстильна пломба, монети, зброя) [1-7; 28-29].

Однією з найінформативніших категорій речей були знахідки, пов'язані з функціонуванням крипт та каплиці. Коли Т. Легоцький у 1862 р. відвідав руїни Королівського замку, тогочасний господар цих земель, барон Л. Перені показав місце, де біля північних, найбільш стрімких стін вони знайшли залишки крипт (Рис. 1). За кілька років до цього під час дослідження тут виявили труни, прикрашені цвяшками з голівками у формі срібних зірок і півмісяців, а в середині знайшли прикраси з коштовним камінням, та кістяки чоловіків та жінок, в одязі розшитому сріблом та золотом. Як повідомили, більш коштовні предмети подарували Національному музею, а решту між собою поділили місцеві землевласники. Т. Легоцький і сам бачив майстерно заплетені, густі біляві коси однієї з

жінок (судячи з латинських літер, викарбуваних на прикрасі графиня Сечі – comitessa Zechy), які зберігалися в Севлюші у пана Ідрані, що тримав їх разом з іншими дрібницями в рамці під склом [23].

Експедицією Ужгородського національного університету виявлені унікальні для регіону два фрагменти від одного надгробку Перші згадки надгробних плит середньовічного Угорського королівства пов'язані з доповіддю А. Іполі, проголошеною у 1863 р. на засіданні Угорської академії наук. На той момент вченому були відомі всього два високохудожні екземпляри, виявлені на острові св. Маргіти. Перша узагальнююча праця, присвячена даній тематиці, вийшла друком більш ніж через пів століття, у 1939 р. Її автором став маловідомий дослідник Е. Верней-Кронбергер [33]. Наукову каталогізацію середньовічних знахідок даної групи розпочав Д. Радочаї (†1974) у 1960-х рр. З 1979 р. його роботу продовжила Л. Варга (†2010), а згодом – Г. Ентз, Ш. Товт та П. Льовеї. З сучасних спеціалістів по цьому питанню слід згадати Г. Бузаша.

Дослідження баронських надгробків часів Анжу та Сигізмунда показало, що з третьої чверті XIV до другої третини – кінця XV ст. лише найвидатніші аристократи, такі, як Гараї, Гуняді та ін. могли дозволити собі відповідний до свого титулу витвір з постаттю у повний зріст. Решта шляхти та члени їх сімей зазвичай задовольнялися надгробками з родовими гербами. Але вже з 1460-х рр. у цьому колі стали розповсюдженими плити, на яких померлого зображували у повний зріст, в обладунках та з прапором в руках.

Це явище легко пов'язується з формуванням спадкової шляхти, тобто прошарку, статус якого в цей час вже сформувався законодавчо, і який ґрунтувався не на заслугах перед монархом, а на спадкових родових володіннях. У середньовічному угорському мистецтві не часто траплялося, щоб соціальні зміни були відображені настільки чітко і таким очевидним чином еволюція зображень розвивалися паралельно з ними [25, С. 246-247].

Матеріалом найбільш репрезентативних і високоякісних різьблень був червоний вапняк юрського періоду – «червоний мармур», як його називали від середньовіччя і по сьогодні. Цей термін використовується також як технічний в історії мистецтва та архітектури. Дана порода каменю дуже швидко поширилася як соціально – серед баронів, шляхтичів нижчого рангу, вищого кліру та міщан, так і географічно – по всій території середньовічного Угорського королівства. Надгробні пам'ятники демонструють однорідність не лише за своїм матеріалом, але й за стилістикою, характером зображення (звісно, з поправкою на зміни стилів протягом часу в межах всієї епохи). Дослідник П. Льовеї вказав на переважно будайське походження цього роду виробів [24, С. 9]. Майстерні з різьблення по каменю мали змогу доставляти свою продукцію у віддалені регіони країни, тому в Угорщині можна рахуватися зі своєю промисловою діяльністю, яка також відображається й на національній торгівлі.

Стилістичні характеристики перших надгробків часів Людовика Великого, які виявилися творами дуже високого мистецького рівня, і масштаби виробництва, яке розвинулося за короткий час, дозволяють припустити присутність іноземних фахівців на початку епохи. Та вже за правління Матяша Гуняді тільки провідні майстри, що формували стиль, приїжджали з-за кордону, основну ж частину роботи виконували місцеві каменярі, навчені різьбі надгробків [24, С. 10].

На сьогоднішній день на території Закарпатської обл. України відомі всього чотири середньовічні знахідки даної категорії. Це одна плита з Сюрте, дві з Ужгорода [8] (рис. 1) та одна з Королева. Особливою художньою естетикою визначаються фрагменти, виявлені археологічною експедицією Ужгородського національного університету на замку Нялаб. Тут, у польовому сезоні 2015 р., під час дослідження приміщення № 3, у шарі XVI – XVII століття було знайдено перший уламок виготовленої з червоного мармуризованого вапняка надгробної плити [1-7; 29-30].

Невеличкий, але масивний (60,02 кг) фрагмент надгробка опинився під завалами стін, які зруйнували австрійські солдати на чолі з Конрадом Меєром Брандербурзьким у 1671/2 рр. Поряд з епітафієм лежали плити віконного перекриття кінця XVI ст. з елементами декору і надписами. За яких умов частина надгробної плити кінця XV ст. потрапила до більш пізнього горизонту, встановити важко. Не виключаємо, що напередодні руйнування фортеці солдати австрійського гарнізону пограбували капличку, де були похоронені володарі Нялаба. Після цього фрагменти розбитого надгробка перенесли до замкових приміщень. Подібні випадки в історії середньовічного Угорського королівства траплялися неодноразово. Засвідчені схожі дії з елементами вандалізму і в ранньомодерний час. Іноді, щоб добути коштовності, з якими були похоронені аристократи, розбивали саркофаги і руйнували надгробні плити (не гребували в цей час таким заняттям ні турки, ні християни) [21, С. 17-19]. В окремих випадках уламки барельєфів розбирали і використовували для будівництва, оздоблення стін, або укріплення замкових мурів, тому під час розкопок вони трапляються у самих несподіваних місцях [27].

Фрагмент плити з червоного мармуризованого вапняку представляє собою центральну частину верхньої половини лицарського надгробка, на якому зображена голова лицаря у шоломі, що спочиває на подушці. Біля неї, зліва від лицаря, фрагмент спису або флагштока, а під прапором добре видно частину смертного одра, вкритого тканиною. Єдина, повністю збережена частина надгробка – верхній край над головою покійника, на якому добре видно бахрому на тканині, що звисає зі смертного одра. Завдяки цьому стає зрозумілим, що навколо плити не було жодного напису або обрамлення, вона накривала саркофаг.

Прапор до флагштока кріпився за допомогою петель, дві з яких добре видно на уламку. З орнаменту на прапорі проглядає тільки вигнута стрічка, яка, можливо є нижньою частиною гербового щита.

Поверхню подушки вкриває подвійна наволочка: нижній шар ажурний, а над ним шар ренесансної парчі з рослинним орнаментом, прикрашений по бокам та посередині гудзиками та бахромою, зібраною по куткам так, щоб проглядав нижній шар наволочки.

Зображення померлого на барельєфі зберіглося частково, сильно пошкоджене чоло, підборіддя, ніс, очі та губи. У той самий час, про високохудожнє виконання надгробка свідчать зморшки на обличчі, які чіткими, врізаними лініями проступають навколо очей і рота (Рис. 3-4).

На голові померлого шолом типу салат (*salade*). Незважаючи на пошкодження барельєфу, в скроневій області чітко видно заклепки, за допомогою яких забрала кріпилися до шолому. Добре виділяється на зображенні і підшоломник. Виключно на основі характерних особливостей шолому, надгробок можемо датувати серединою XV – 20-ми роками XVI ст. [30, С. 9-10]. У той самий час слід розглянути інші характерні риси каменю, за якими його можна віднести до особливої групи лицарських надгробків на території середньовічного Угорського королівства.

Перші надгробки із зображенням лицаря у повний зріст відомі вже у XIII – XIV ст., але широкого розповсюдження вони набули з останньої чверті XV ст. [286 С. 340-341]. Виготовлені у діапазоні 1480 – 1530 рр. плити за окремими ознаками дослідники виділяють у три великі хронологічні групи. Перша, найбільш рання група – екземпляри, створені в останні роки правління короля Матяша Гуняді, у 1480-х рр. Самим репрезентативним представником даної групи є плита померлого у 1487 р. Імре Саполяї. До цього ж часового діапазону належить надгробок без напису з Требішова, як вважали раніше, померлого у 1519 палатина Імре Перені. Однак нещодавно П. Льовеї довів, що надгробок більш ранній, і належав він батьку вельможі, камерарію Іштвану Перені, що помер між 1483-87 роками [26, С. 340-342]. Композиції надгробків подібні: на обох зображені лицарі у пізньоготичних обладунках німецького типу та шоломах салат. Права рука лежить на грудях, під пахвами спис, на кінці

якого прапор з гербом. Ліва рука лежить на руків'ї меча. Над головою лицаря два янголи розгортають короткий плащ, а поруч з воїном янголята тримають гербові щити. Ноги лицаря лежать на спині лева. В той самий час деталі виконання композицій (конструкція готичної арки над головами лицарів, масштаби зображення янголів і левів, тощо) свідчать про те, що пам'ятники були виготовлені різними майстрами. Нещодавно в результаті розкопок Роберта Кертеса у м. Солнок виявлено ще один фрагмент надгробка з червоного мармуру, який, ймовірно також є складовою даної групи. Він належить померлому у 1483 р. королівському конюшому Імре Палоці [22]. Зберігся лише фрагмент готичних обладунків, але за технікою виконання він дуже подібний до требішовського надгробку Перені, тому не виключено, що пам'ятники виготовляв той самий скульптор.

Не слід забувати, що чітке датування надгробних пам'ятників не завжди можливе, оскільки їх могли замовляти і нащадки, і сам власник при житті, тому час між виготовленням надгробка та смертю міг становити кілька років, а в окремих випадках і десятиліть. Також всередині стилістично однорідної групи, завдяки датам смерті на надгробках, або відомих з інших джерел, можемо доволі чітко визначити хронологію їх створення. Виходячи з цього, роки смерті власників надгробків першої групи: Імре Палоці (†1483), Іштван Перені (†1483/87), Імре Саполяї (†1487), тобто можемо її датувати у межах 1480-их рр.

Друга група угорських лицарських надгробків, незважаючи на певну спорідненість з пам'ятниками епохи Матяша, представлена новими формами та стилістичними рішеннями. Найбільш яскраво дану групу презентує надгробок померлого у 1493 р. воєводи Іштвана Баторі у Нірбаторі [16]. Тут теж зображено лицаря у готичних німецьких обладунках, у шоломі-саладі, з символом ордену Дракона на грудях та левом під ногами, але у деталях виконання спостерігаємо суттєві відмінності. Прапор не звивається над головою лицаря, а дуже реалістично

вкриває смертний одр. Новою деталлю є подушка під головою померлого, покрита подвійною наволочкою з парчі із бахромою. Щит з гербом на композиції тримають не янголи, він припертий до меча. На відміну від символічного характеру готичного зображення, у даному випадку ми бачимо ренесансний барельєф з реалістичним зображенням покійника на смертному одрі. Правдоподібність композиції підкреслює і лев, який на відміну від неприродного, вивернутого положення готичних виробів, лежить у анатомічній позі біля одра. Ймовірно, надгробок лежав на тумбі з червоного мармуру, оскільки сама плита не містить жодного напису.

Багато спільних рис знаходимо між надгробками Баторі та померлого у 1494 р. Пала Кініжі у Надьважоні. Хоча пам'ятник з червоного мармуру зберігся тільки фрагментарно, чітко виділяється образ померлого на вкритому тканиною смертному одрі. Поза лицаря, зброя, щит, розміщені подібно до надгробка Баторі [15; 18]. Серед відмінностей слід згадати в першу чергу про фігуру турка під лівою ногою померлого та турецьку шаблю поруч з мечем. Обладунки традиційні німецькі готичні, але нагрудник типовий італійський з трикутною пластиною. Цікаво, що нагрудник був вирізаний окремо і прикріплений до основи за допомогою залізних штифтів. Можливо, це сліди пізнішої реставрації, але не виключено, що нагрудник виготовили з іншого матеріалу. Таке виконання вказує не на німецькі, а більш ймовірно італійські обладунки, які склалися із скріплених між собою ременями металевих пластин. Шолом теж не традиційний німецький салат, більш схожий на італійський арме, але з характерним для саладу дашком та вузькими, рівними забралами [15; 30].

Надгробок і в даному випадку лежав на ренесансній тумбі, різьблені елементи якої були виявлені під час розкопок церкви у Надьважоні. Бокові стіни саркофагу декорували барельєфи зі сценками з біографії святих та напис буквами антиква. Без сумніву, надгробок Кініжі стилістично дуже

близький до пам'ятника Баторі, що дозволяє говорити про школу, але різниця у деталях все ж вказує на те, що роботу виконували різні майстри.

До даної групи належить й плита померлого у 1477 р. боснійського короля Міклоша Уйлакі. Подібно до надгробку Кініжі, вона виконана з червоного мармуру і накривала тумбу. Екземпляр без архітектонічної рами, із зображенням орнаментованого парчевого покривала, що звисає по бокам. Відсутність напису на барельєфі свідчить про те, що він був розміщений на саркофазі. Фігура померлого, подібно до надгробку Баторі, зображена у готичних обладунках німецького типу. Під головою – подушка з подвійною наволочкою з парчі, під ногами лев, але на відміну від двох попередніх, реалістичних зображень, у неприродній, вивернутій позі левів надгробків епохи Матяша [26, С. 333, 1123-1127 kér].

Замість одного, тут зображено чотири гербові щити, один з яких тримають янголята, а над іншим зображено ще й шолом. Ці геральдичні мотиви суттєво знижують реальність зображення. Серед індивідуальних особливостей надгробку слід згадати ще й подання держави замість спису з прапором, що вказує на королівський титул померлого.

За своїми характеристиками саме до цієї, другої групи надгробків належить і нялабський екземпляр. Як і на решті, смертний одр вкритий тканиною, під головою померлого орнаментована подушка з бахромою, поруч спис із прапором. Серед індивідуальних рис надгробка в першу чергу виділяється новий тип шолому. Сам барельєф, подібно до надгробків Кініжі та Уйлакі, без архітектонічного обрамлення, а напис, ймовірно, розмістили на боковій частині тумби. Ці особливості підтверджує і другий фрагмент від нялабського надгробка, виявлений в завалах будівельного сміття приміщення 4. На ньому подана нижня частина списа в обіймах лева. Від різьблення звіра збереглися лише пазурі лапи та частково грива. Дуже фрагментований стан виявлених уламків також підтверджує думку про спеціальне розбивання плити австрійськими солдатами.

Оскільки знахідка, представлена двома фрагментами, виявлена на території Нялабської фортеці, логічно шукати її власника серед володарів замку кінця XV ст. Королево на початку століття у дар за вірну службу від короля Сигізмунда отримав Петро Перені. Згодом замок став резиденцією баронської гілки роду. Онук Петра, Янош Перені згадується в оточенні Беатриси, після смерті короля Матяша він став одним з довірених осіб королеви, та завдячуючи їй у 1490-х рр. суттєво розширив свої володіння [32, С. 189-190]. Помер Янош Перені у 1493 р. Його син Іштван був королівським стольником (помер у 1523 р.), а Габор – камерарієм (загинув у 1526 р.).

Думку про те, що найбільш ймовірним власником нялабського надгробка можемо вважати померлого у 1493 р. Яноша Перені висловив Г. Бузаш [30, С. 15]. Своє припущення він аргументує в першу чергу близькими датами смерті: Янош Перені та Іштван Баторі померли у 1493 р., Пал Кініжі у 1494 р. Міклош Уйлакі помер значно раніше, у 1477 р. [9, С. 314], але надгробок з червоного мармуру, ймовірно, виготовив його син Леврінц Уйлакі. Принц Леврінц після смерті короля Матяша став одним з очільників партії Яноша Корвіна, а після поразки у битві на Чонтмезе став на сторону Максиміліана Габсбурга. Після відмови останнього у претензії на угорську корону, у 1494 р. Леврінц став організатором ще одного заколоту проти Владислава II, а коли зазнав поразки, втратив навіть родовий замок Уйлак. Повернути його вдалося тільки у 1496 р., коли й почалася стрімка придворна кар'єра Уйлакі [20]. Ймовірно, саме після повернення родової резиденції Леврінц Уйлакі замовив надгробок для батька, виконаний за тогочасною модою, підкреслюючи тим самим належність до кола придворних короля Владислава.

Розглядаючи дану групу, слід згадати ще один фрагмент з нижньої частини барельєфу із зображенням лева в анатомічному положенні та ногою лицаря, яка опирається на нього. Тканина, яка вкривала смертний одр, частково накриває і фігуру лева. З правого боку розміщений щит, спис

відсутній. Виходячи з готичного профілю надгробка, накривав він тумбу. Незважаючи на те, що на барельєфі зображено лицаря в обладунках, гербовий щит прикрашений стрічкою з китицями, що є символом вищого духівництва. Трактуючи таке поєднання П. Левеї вважає, що мова йде про пробста вранського (ауранського) деканату [26, С. 237]. Оскільки дана група пам'яток датується 1490-ми рр., ймовірніше за все мова йде про надгробок Берталана Берісло, який очолював ауранський деканат з 1475 по 1512 рр. Представник хорватського роду Бериславичів, лицар ордену Госпітальєрів Святого Іоанна Єрусалимського, разом з Леврінцом Уйлакі брав участь у заколоті 1494-95 рр., а після поразки був ув'язнений. Через кілька років йому вдалося повернути і свободу, і прихильність короля, і до самої смерті у 1512 р. очолювати пріорат [17, С. 292]. Його надгробок міг бути замовлений ще за життя, але не виключено, що виготовлений у 1512 р., ставши найбільш пізнім екземпляром з даної групи.

Найбільш характерною ознакою надгробків другої групи є реалістична передача смертного одра: покійника у лицарських обладунках зображують на поверхні, що вкрита парчею, з подушкою під головою. Поруч знаходилися меч, прапор, гербовий щит. Корені даної традиції слід шукати в італійському образотворчому мистецтві, в першу чергу серед папських саркофагів XIII ст. Вперше зображення смертного одра, вкритого тканиною та з багато орнаментованою подушкою зустрічаємо на надгробку папи Клементя IV (1265-1268) [19], згодом такій моді наслідували і його спадкоємці, і чисельні кардинали. Починаючи з XV ст. подібні композиції стали поширеними серед світської еліти. До Угорщини вони потрапили завдяки посередництву скульптора Джованні Далмати, який у другій чверті XV ст. став автором надгробка папи Павла II та кількох відомих кардиналів.

Далмата потрапив до Угорщини на початку 1480-х рр., очолив королівську майстерню скульпторів, які працювали на масштабних будівництвах короля Матяша. За роботу у 1488 р. король винагородив його

значними володіннями. Це, можливо, пов'язано і з початком виготовлення надгробку самого Матяша [10, С. 489-490], яким керував Далмата. Саме в цей період з'явилися мотиви римської ренесансної скульптури на теренах Угорського королівства. Продовжувалися вони і після 1490 р., за правління Владислава II.

Незважаючи на те, що після смерті Матяша Далмата покинув Угорщину [31, С. 133], створена ним майстерня продовжила діяти, а висококваліфіковані скульптори й надалі приймали замовлення на надгробки родовитих вельмож – Баторі, Перені, Берісловичів. Не дивно, що взірцем для них слугував виготовлений кількома роками раніше надгробок самого короля Матяша. Незважаючи на окремі спільні мотиви, які «личили» кожному з баронів, барельєфи не копіювали один одного, на всіх чітко виділяються індивідуальні особливості, пов'язані з постаттю померлого.

Не виключаємо можливості, що надгробки виготовлялися скульпторами не у столичних майстернях, а безпосередньо на місцях. На користь цього припущення свідчить аналіз взірця породи, взятої з нялабської знахідки. Проведений він доцентом кафедри інженерної геології та гідрогеології Одеського національного університету, канд. геол. наук Кадуріним С.В. Порода має карбонатний склад. Щільна, монолітна текстура дає основу віднести її до мармурів, але доволі низька твердість дозволяє визначити взірець як мармуризований вапняк. Рожево-червоний мармуризований вапняк на Закарпатті добувають в районі долини річки Велика Уголька на Тячівщині, звідки, ймовірно і привезена сировина для даної плити.

Наступна, третя група лицарських надгробків кінця XV ст. не настільки монолітна, як дві попередні, поступаються вони і в якості художнього виконання. Зазвичай, добре помітний вплив на них саме попередніх груп. Найбільш якісний екземпляр з даної серії – надгробок похованого у Спішській Капітулі (Словаччина) Іштвана Саполяї, який

помер у 1499 р. [12]. Плита має багато спільних рис із барельєфом брата померлого, Імре Саполяї, втім готичні архітектонічні елементи тут замінені ренесансними мотивами.

На надгробку Томаша Тарцаї (†1493), виявленому в містечку Липани (Словаччина), також добре простежується художній вплив епохи Матяша, але композиція помітно простіша, якість виконання не така висока [13]. Зображення на надгробках Марка Горвата у Надьважоні (†1508) [18] та Іштвана Маріаші у Маркушовцях (Словаччина) (†1516) [14] і у зовнішньому вигляді, і в якості виконання настільки подібні, що сміливо можемо вважати роботою одного майстра. Наслідують вони традиції 1490-х рр., і особливо схожі на надгробок Пала Кініжі (який лежав поруч, у церкві Надьважоня). До цієї ж серії належать, але ще гіршої якості шарошпотоцькі надгробки Мігаля та Антала Палоці (виготовлені у 1519 р.), Кріштофа Варкоча з Кижмарку (близько 1520 р.) та Леврінца Уйлакі (1524 р.) [11].

На завершення підведемо підсумки, що надгробки із зображенням лицаря у повний зріст на смертному одрі в Угорському королівстві стали розповсюдженими в останні роки правління Матяша Корвіна і пов'язані з діяльністю майстерні придворного скульптора короля, італійця Джованні Далмати. Виділяють їх у три хронологічні групи.

Перша датована 1480-ми роками, для неї характерне зображення померлого в готичних обладунках, з левом під ногами та гербовим щитом, який, зазвичай, тримають янголи. Найбільш яскраво презентують цю групу надгробки придворних аристократів епохи Матяша: Імре Саполяї, Іштвана Перені та Імре Палоці.

Друга група відрізняється більш реалістичним виконанням деталей: натуралістичне зображення померлого на смертному одрі, лев під ногами лежить у природній позі, щит припертий до меча. Хронологічно група охоплює останнє десятиліття XV – перші роки XVI ст., представлена барельєфами Іштвана Баторі, Пала Кініжі та Берталана Берісло.

Третя група стилістично не однорідна. Хоч і базується на скульптурних традиціях попередніх двох, але за якістю виконання суттєво їм поступається. Датується першою третиною XVI ст.

За стилістикою та якістю виконання виявлені на Королівському замку Нялаб частини надгробка Яноша Перені належать до другої мистецько-хронологічної групи. Інші його фрагменти, а також уламки саркофагу мають знаходитися неподалік від цих двох знахідок, найімовірніше, у пограбованій у 1671/2 рр. австрійськими солдатами замковій каплиці. Про її існування саме в цій частині замку свідчить і хрещальня, виявлена в кімнаті №4 – розкоп V.

Матеріал, техніка виготовлення, визначення майстерні і скульптора Нялабського епітафія, дозволяють відзначити заможність його замовників і в порівнянні з іншими подібними пам'ятками області наголосити на значимості Нялабського замку. Разом з іншими даними, це ще раз підтверджує і вагу баронської гілки роду Перені в локальній історії мікрорегіону доби переходу від готики до ренесансу.

Наступною знахідкою даної серії на Королівському замку Нялаб стала хрестильна купіль. Саме вони були одними з найважливіших предметів середньовічних церков. Старовинні купелі збереглися насамперед у регіонах середньовічного Угорського королівства, які не були безпосередньо піддані турецькому пануванню, як наприклад у церквах Трансільванського князівства, яке формально стало незалежним після розпаду країни, або Північної Угорщини – Фелвідека, яка потрапило до рук Габсбургів.

Як не дивно, купіль стала одним із тих середньовічних церковних предметів, яким не загрожувала навіть бурхлива епоха Реформації, адже лютеранство зберегло два церковних таїнства – хрещення та євхаристію. Купелі в реформатських церквах розташовувались перед апсидою, на відміну від більш ранньої католицької традиції, згідно якої вони були встановлені у західному кінці нефа, поблизу порталу, оскільки

новонароджена дитина могла потрапити до церкви тільки через таїнство хрещення.

В епоху пізнього середньовіччя в Угорському королівстві декрети католицької церкви прописували встановлення в усіх храмах купелів вирізьблених з каменю, або за потреби з дерева. В окремих випадках їх виготовляли з більш коштовного матеріалу – бронзи. Найбільше таких бронзових екземплярів зберіглося на території колишніх комітатів Спіш та Шаріш (Словаччина) та в Трансільванії.

Хрестильні купелі вже у середньовіччі обладнали кришками, з одного боку для того, щоб до них не потрапляло забруднення, з іншого, щоб сторонні не могли отримати святу воду. Це було пов'язано з багатьма звичаями народної релігійності та забобонів.

Вимогу щодо замикання було розглянуто, зокрема, під час церковної візитації Естергомського єпископа в 1397 р., коли серед іншого досліджували, чи перебували купелі для хрещення в чистоті та чи належним чином вони закриті. У 1460 р. подібний документ видано синодом Спішського комітату: «Хрестильна купіль має бути закрита, парафіяльний священик або його помічник має зберігати ключ у безпечному місці. Ті, хто цього не зробить, будуть відсторонені від виконання обов'язків на один місяць і сплатять настоятелю штраф у розмірі 3 марок».

Кришка кріпилася залізними скобами до країв купелі в двох місцях один навпроти одного. Камінь в цих точках, зазвичай, був послаблений, і через це маємо багато екземплярів з пошкодженими краями. Збережені кришки в Карпатському регіоні наразі невідомі.

Найбільш ретельно до вивчення тематики хрестильних купелів підійшли дослідники XIX ст. Перші публікації про унікальні знахідки нашого регіону з'явилися на шпальтах фахових видань ще з 1860-70-х рр. На жаль згодом, незважаючи на те, що купелі були важливим елементом християнської літургії, їх дослідження перейшло у статус побічної теми в

історії мистецтва (наприклад розгляд орнаментациі, різьблення), архітектури (іноді згадують їх у контексті інтер'єру церков, сакрального простору) і навіть релігійних студій.

На початку двохтисячних років з'явилося кілька регіональних досліджень з даної тематики. Так, наприклад дані про середньовічні кам'яні хрестильні купелі на території Словаччини зібрали Ш. Оріско та М. Новак. Мідні купелі Трансільванії опрацював Е Бенке), дані про кам'яні екземпляри регіону зібрала Е. Тарі. Адміністратори сайту [Cataloagele Medievistica.ro](http://Cataloagele.Medievistica.ro) (Adrian Andrei Rusu, Ileana Burnichioiu) регулярно публікують фото та дані хрестильних купелів з території Румунії.

Дослідниці Е. Тарі належить перша узагальнююча монографія на чотирьох сотнях сторінок, виконана надзвичайно якісно та опублікована Угорським національним музеєм. Вона представляє читачеві всі кам'яні хрестильні купелі, які на сьогодні відомі на території історичного Угорського королівства, з особливим акцентом на середньовічні екземпляри.

До видання, на жаль, не увійшов жоден предмет з території Закарпаття, та й загалом, публікація хрестильних купелів з археологічних досліджень регіону, історико-культурних або релігійних студій авторам не відома.

Отже, на завершення огляду сакральних речей з Королівського замку Нялаб відзначимо, що ця незначна група на сьогоднішній день дозволяє локалізувати об'єкти даної групи кінця XV – початку XVI ст. – в південній частині центральної споруди, а кінця XVI – першої половини XVII ст. – в північній.

Ілюстрації

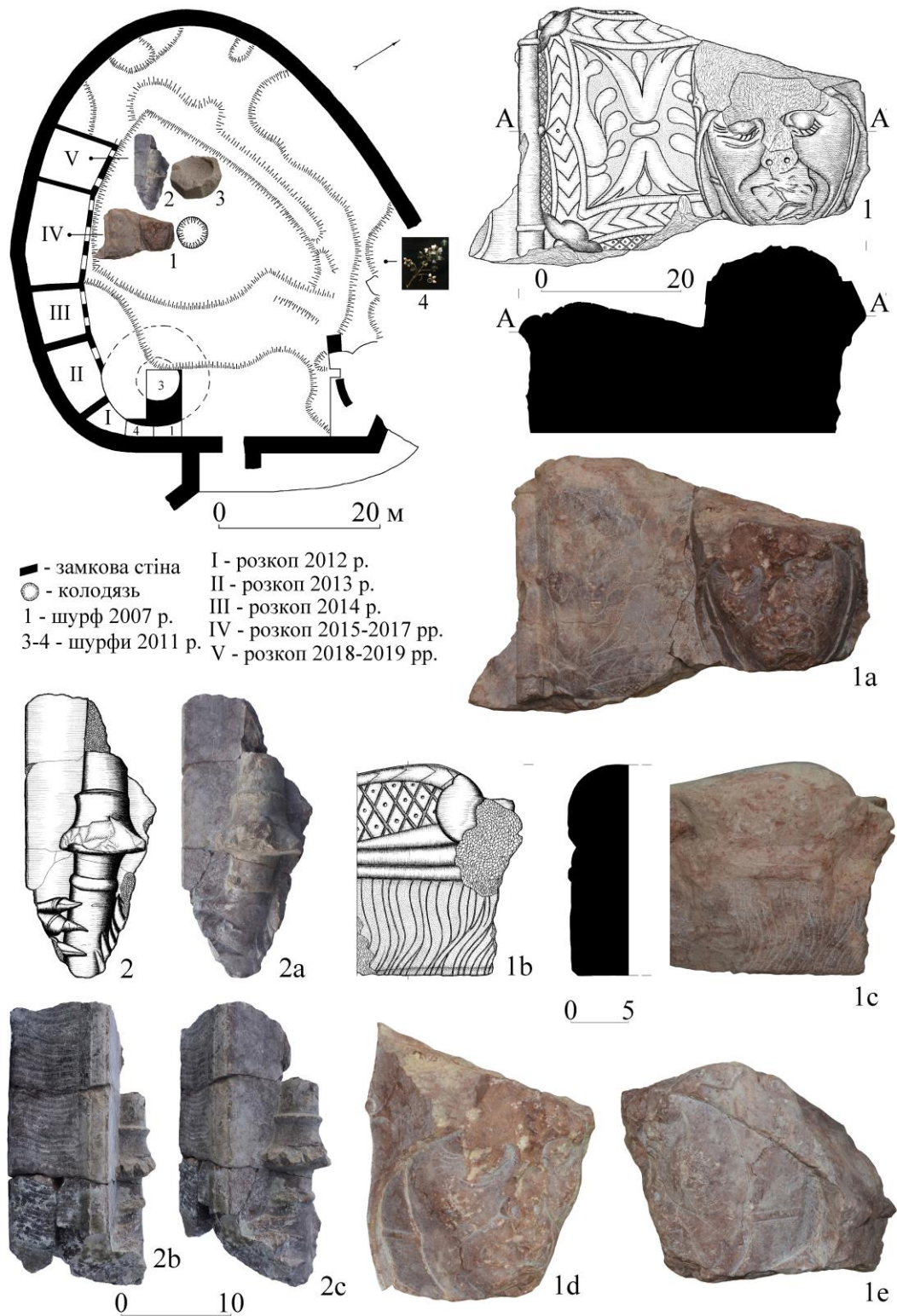

Рис. 3. Фрагменти лицарського надгробку з Королівського замку Нялаб.

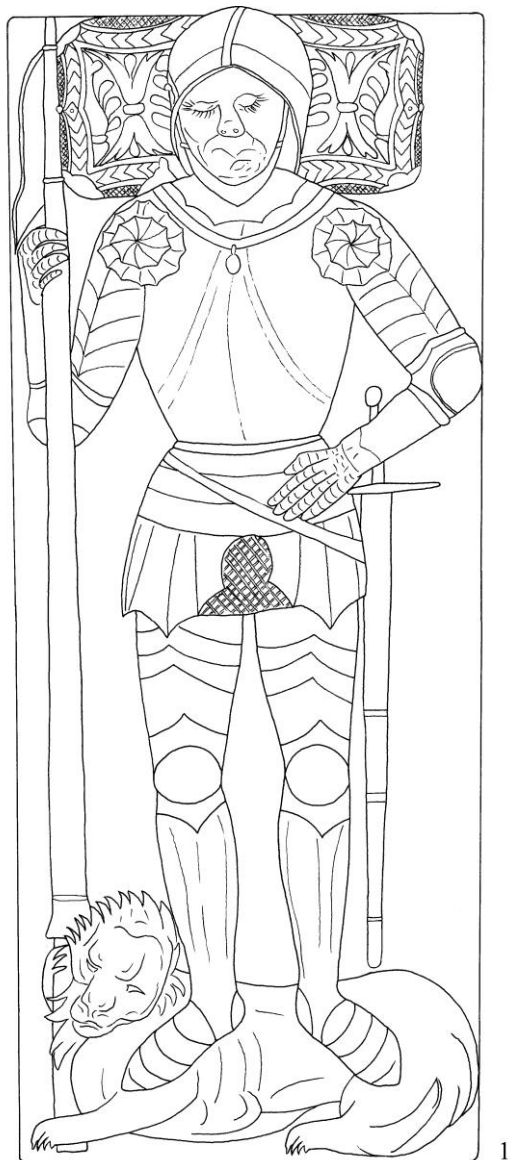

Рис. 4. Лицарський надгробок з Королівського замку Нялаб (графічна реконструкція за аналогіями К. Кліси).

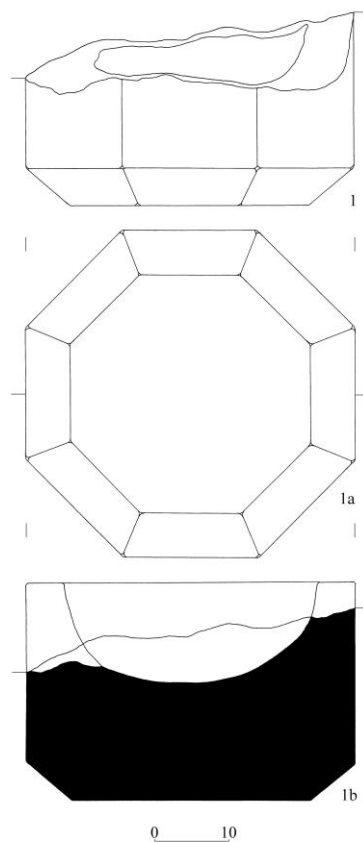

Рис. 5. Хрещальна купіль з Королівського замку Нялаб.

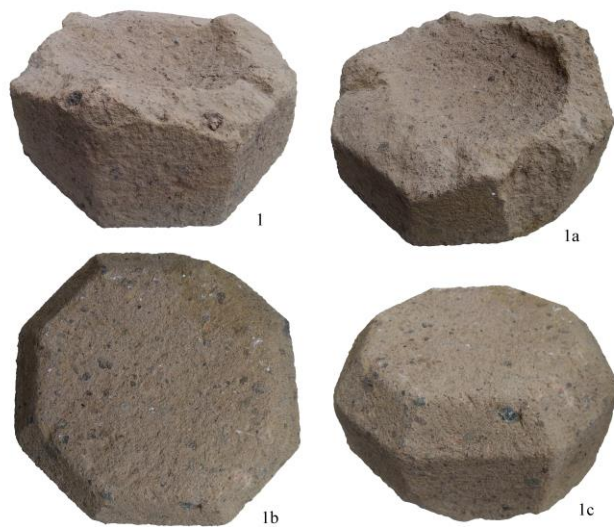

Рис. 6. Хрещальна купіль з Королівського замку Нялаб.

Джерела та література:

1. Задорожна Н. Надгробок лицаря з Королівського замку Нялаб // Українська гунгаристика. Наукове періодичне видання. – Ужгород, 2022. Вип. 2. С. 22-28;
2. Прохненко І.А. Кімната №3 Королівського замку Нялаб // Збірник матеріалів, Археологія & Фортифікація України, VI Міжнародна науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934). Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 6. С. 150-156;
3. Прохненко І.А. Дослідження Королівського замку Нялаб // Археологічні дослідження в Україні 2015. К., 2016. С. 38-41;
4. Прохненко І.А. Дослідження Королівського замку Нялаб // Археологічні дослідження в Україні 2016. К., 2018. С. 37-39;
5. Прохненко И., Жиленко М. Рыцарское надгробие из Королёвского замка Нялаб // Tyragetia. Serie nouă. Chişinău, 2018. – Vol. 12[XXVII]. nr. 1. С. 347-359;
6. Прохненко І., Жиленко М. Лицарський надгробок із Королівського замку Нялаб // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Історично-релігійні студії. Ужгород, 2019. Вип. 6. С. 55-84;
7. Прохненко І., Жиленко М., Мойжес В. Замки Закарпаття: від Боржави до Тиси (оборонні споруди на Соляному Шляху). Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2020. 160 с.;
8. Середньовічні церкви від Тиси до Карпат. Шляхами середньовічних церков у Сабольчському та Березькому краях і на Закарпатті / ред. Т. Коллар. Ніредьгаза, 2013.;
9. A Perényi család levéltára 1222–1526. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 44. Szerk. Tringli István. Budapest, 2008.;
10. Balogh J. A művészet Mátyás király udvarában. Budapest, 1966.;
11. Balogh J. Grabmal der brüder Michael und Anton Pálóczy (1519) in Sárospatak // Schallaburg, 1982. S. 681-683.;
12. Balogh J. Grabmal des Palatins Stephans Szapolyai (gest. 1499) in Zipser Kapitel (Szepeshely) // Schallaburg, 1982. S. 683-684.;
13. Balogh J. Grabmal des Thomas Tarczay (gest. 1493) in Siebenlinden (Héthárs) // Schallaburg, 1982. S. 684.;
14. Balogh J. Grabmal des Stephan Máriássy (gest. 1516) in Marksdorf (Márkusfalva) // Schallaburg, 1982. S. 685.;
15. Buzás G. A nagyvázsonyi pálos templom // Reneszánsz, 2009. Old. 428-429.;
16. Buzás G. Báthori István vajda nyírbátori síremléke // Reneszánsz, 2009. Old. 502-507.;
17. Engel P. The Estates of the Hospitallers in Hungary at the End of the Middle Ages // The crusades and the military orders: expanding the frontiers of medieval latin christianity; in memoriam Sir Steven Runciman (1903-2000) / Ed. by Zsolt Hunyadi. Budapest, 2001.;
18. Éri I., Sedlmayr J. Kinizsi Pál és Horváth Márk nagyvázsonyi síremlékeinek története és rajzi rekonstrukciója // Magyar Múzeumok. 2004. 10/3. Old. 11-17.;
19. Gardner J. The Tomb and the Tiara. Curial Tomb Sculpture // Rome and Avignon in the Later Middle Ages. – Oxford, 1992. P. 55-56.;
20. Fedeles T. A király és a lázadó herceg. Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494-1495). Szeged, 2012.;
21. Hankó I. Királyaink tömegsírban. Budapest, 2004.;
22. Kertész R., D. Mezey A. Adatok egy bárói família és Szolnok késő középkori kapcsolataihoz: a Pálóci-sírkötödék // Archaeologia – Altum Castrum Online, 2015. [Електронний ресурс] Режим доступу до статті: (<http://archeologia.hu/content/archeologia/351/kerteszmeyez-sirko.pdf>);
23. Lehoczky T. Nyalábvár Királyházán // Vasárnapi újság. – 40-ik szám. 1862 október 5-én.;
24. Lővei P. A tömött vörös mészkő – “vörös márvány” – a középkori magyarországi művészetben // Ars Hungarica, 1992. – 2 szám. Old. 3-28.;

25. Lóvei P. A középkori Magyarország síremlékei – kutatási helyzetkép // *Ars Hungarica*, 1995. – 2 szám. Old. 243-252;
26. Lóvei P. *Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria*. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához (akadémiai doktori értekezés). Budapest, 2009;
27. Lóvei P. A Boldogasszony-plébániatemplom középkori sírköveiről // *Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246-2013)*. Budapest, 2015. Old. 89-91;
28. *Magyarországi Művészet 1300-1470 körül* / szerk.: Marosi Ernő. Budapest, 1987;
29. Prohnenko I., Zsilenko M. Újabb kutatások a királyházi Nyalábvárban (Koroljevo, Ukrajna). A 3. helyiség feltárása // *Archaeologiai Értesítő*. – Budapest, 2019. 144. kötet. Old. 137-167;
30. Prohnenko Igor, Zsilenko Mária, Buzás Gergely. A Nyalábvári Perényi-sírkő. [Електронний ресурс] Режим доступу до статті: (<http://archeologia.hu/content/archeologia/371/nyalabvar.pdf>. – 15. 03. 2016);
31. Röhl J. *Giovanni Dalmata*. Worms, 1994;
32. Tringli I. Hunyadi Mátyás és a Perényiek // *Levéltári Közlemények*, 1992;
33. Vernei-Kronberger E. *Magyar középkori síremlékek*. Budapest, 1939.

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ В РОСІЙСЬКО-ОСМАНСЬКІЙ ВІЙНІ 1768-1774 РОКІВ. РІК 1769²

У статті розглядається Хотинська фортеця, як основний оборонний об'єкт Османської імперії на кордоні з Річчю Посполитою під час Російсько-османської війни 1768-1774 років. Російська армія, під керівництвом князя Голіцина, впродовж квітня-липня 1769 року двічі здійснила невдалий напад на Хотинську фортецю, і тільки невдалі дії великого візира Порти Молдаванджи-паші, призвели до здачі її у вересні російській армії.

Ключові слова: війна, фортеця Хотин, армія, великий візир, Річ Посполита, Висока Порта, Росія.

Восени 1768 року, після оголошення війни Росії в адміністрації Порти відбулись деякі зміни, а саме «*въ осьмой день джумадія-второго Гамзе-Паша сосланъ в Галлиополи, а печать государева пожалована султанскому зятю, Эминъ-Пашъ*» [7, С. 16]. Оскільки приготування до війни вже були зроблені, новому візиру залишалося тільки призначити чиновників, одних, які мали йти з ним в похід та інших, котрі залишалися в столиці.

Для участі у війні, за повідомленнями росіян, в Османській імперії була підготовлена армія, чисельністю «*600,000 человекъ*» [1, С. 109], крім того, флот Туреччини в Чорному морі на той час налічував 250 суден, з яких було «*9 больших кораблей и 60 полугалеръ*» [1, С. 109]. Порта планувала вторгнення на територію Росію з трьох сторін, тому були сформовані, відповідно, три армії.

Головна армія великого візира, чисельністю біля «*400,000 человекъ*» [1, С. 109], навесні 1769 року була зосереджена в Андріаполі (м. Едірне, Туреччина). Після святкування «*байрамъ и курбанъ-байрамъ*» [7, С. 20], військо мало «*двинуться къ Днестру, направляясь къ Хотину*» [1, С. 109].

На той час у Хотинській фортеці знаходився османський гарнізон, який налічував 17560 [13] чоловік. Він складався, в основному, з яничар, які були направлені сюди на річну службу зі Стамбулу, загалом «*26 орта*»

²Сандуляк Віктор. (м.Хотин).

Завідувач науково-дослідного відділу. Державний історико-архітетктурний заповідник «Хотинська фортеця».

[4, С. 139]. Гарнізон також, поповнявся яничарами «*новобранцями-ямаками*» [4, С. 139], до його складу входили і постійні вербовані підрозділи «*азанов*» [4, С. 139], а з початком війни до гарнізону почали поступати і загони «*левендов*» [4, С. 139] (найманців).

В Хотині на думку росіян, головна армія великого візира, мала об'єднатися з «*80000*» [1, С. 109] польських конфедератів і переправившись через Дністер, «*занять Каменец-Подольскъ*» [1, С. 110], після чого турки мали вирушити на Варшаву, «*свергнуть Станислава Понятковського*» [1, С. 110] та вибрати нового короля. З огляду на малу чисельність російських вояків у Польщі, османи планували знищити їх там, після чого «*двумя колоннами*» [1, С. 110] рушити на Київ та Смоленськ.

Друга армія, під керівництвом кримського хана, чисельністю «*въ 60,000 человекъ*» [1, С. 110] повинна була перетнути кордон Росії зі сторони Криму і на кінець, третя османська армія, на кораблях, мала завдання висадитися на березі Азовського моря, заволодіти Таганрогом і Азовом та об'єднавшись «*съ горцами Кавказа*» [1, С. 110], вирушити до Астрахані.

Що стосується планів росіян, то для війни з Портою, за рішенням військової ради, ними були сформовані дві армії. Перша, що вважалася головною, за одними даними, чисельністю «*95000 человекъ подъ начальствомъ кн. Голицына*» [1, С. 110] (рис. 1), за іншими «*65,000 человекъ, въ томъ числе 9000 казаковъ*» [3, С. 8] повинна була в перших числах березня 1769 року зосередитись біля Києва, згодом рушити до Дністра та «*овладеть Каменец-Подольскомъ и Хотинымъ*» [1, С. 110].

Друга армія, під керівництвом «*гр. Румянцева, численностью 40000 человекъ*» [1, С. 110], отримавши назву «*Оборонительной или Украинской*» [1, С. 110], повинна була прикривати південний кордон Росії біля Катеренослава та Бахмута «*и способствовать возстановленію крѣпостей Азова и Таганрога*» [3, С. 9], які були зруйновані за умовами Прутського та Белградського мирних договорів.

В Польщі, під керівництвом генерала І.І. Веймарна, був залишений корпус чисельністю «въ 10 или 11 тысячъ чловек (въ томъ числь болъе 2000 казаковъ)» [3, С. 9] для стримування конфедератів.

Цікаво, що «Санктпетербургский комитет не упустилъ въ то же время устроить диверсію» [3, С. 10] в самих віддалених від театру війни країнах. Так, загін «Калмыков» [3, С. 10] з невеликим підрозділом регулярного війська та донськими козаками повинен був вирушити «отъ Царицына къ Кабардъ и Кубани» [3, С. 10]. Більше того, росіяни встигли підняти повстання проти Порти зі сторони Грузії «Христіанскихъ Владѣльцевъ Карталинскихъ, Мингрельскихъ, Гуріельскихъ и Имеретинскихъ» [3, С. 10], що знаходились під їхнім заступництвом та які обіцяли на підтримку Росії, надати армію «въ 40,000 чловекъ» [3, С. 10]. До них, також, було відправлене невелике підкріплення з регулярного війська під командою генерала «Тотлебена» [3, С. 10]. З іншого боку Османської імперії росіяни намагались спонукати до війни з турками «Черногорцевъ» [3, С. 11], до яких було відправлено «деньги, артиллерія, снаряды и нѣскольکو офицеровъ» [3, С. 11].

У квітні 1769 року обидві російські «армѣи были уже въ совершенной къ воинскимъ в полѣ дѣйствіямъ готовности» [7, С. 13] і всі полки, що мали складати першу російську армію вже були в «Подолі» [3, С. 11].

За повідомленнями, які росіяни отримували з Молдавії, війська великого візира Емін-Паші на той час, ще навіть не перейшли Дунай і турки крім гарнізонів в Бендерах і Хотині, мали на Дністрі лише корпус «20,000 чловек, стоявшій въ 20 вѣрстахъ ниже сей послѣдней крѣпости» [3, С. 11]. Голіцин, бажаючи скористатися такими обставинами, «рѣшился напасть на Хотинъ» [3, С. 11], який був для росіян, на той час, «одной изъ сильнѣйшихъ крѣпостей турокъ и имѣл на вооруженіи 120 пушекъ большого калибра» [1, С. 111] (рис. 2). Російський головнокомандувач поспішав здійснити свій задум, зважаючи на те, що хотинський гарнізон міг найближчим часом отримати підкріплення, адже в Бендерах

знаходилося «до 30000» [1, С. 111] турецьких військ, ще «13000 – поблизости Сорокъ и 8000-ный отрядъ арнаутовъ приближался къ Могилеву» [1, С. 111]. Крім того, поблизу Хотина знаходилося ще «10000 конницы» [1, С. 111], а «80000 татаръ» [1, С. 111], що складали, ніби авангард турецької армії, зосередились «у Каушанъ» [1, С. 111] недалеко від Бендер.

Отож, 11 квітня передові загони росіян вже знаходились «въ Воеводствъ Подольскомъ» [8, С. 13] біля самого Дністра, щоб «за неприятельскими движеніями ближе смотрѣть» [8, С. 13], водночас посилаючи на протилежний берег розвідувальні загони. Голіцину було відомо, що на той час, крім «сверхъ двенадцати тысячнаго въ Хотинъ гарнизона» [8, С. 13], ще «миляхъ въ двухъ и трехъ» [8, С. 13] від міста, вище за течією Дністра, знаходяться османські війська чисельністю «около сорока тысячъ человекъ, при четырехъ Пашахъ» [8, С. 13]. Також, росіяни знали, що ці підрозділи спокійно стоять на місці та не здійснюють ніяких активних дій крім вишукувань місць для переходу через річку.

14 квітня основні сили Голіцина стали табором біля «Калуса» [8, С. 14] (містечко в Новоушицькому районі Хмельницької області затоплене Дністровським водосховищем), де росіянами були наведені через Дністер «два понтонные моста, для перехода по онымъ армѣи» [8, С. 14]. Увечері того ж дня, передові легкі загони та резервний корпус переправились «за сію рѣку» [8, С. 14] щоби прикривати перехід основних сил.

О 6 годині ранку 15 квітня армія Голіцина, залишивши всі важкі речі на лівому березі, почала переправу «у Калюса» [1, С. 111] через Дністер «ниже Хотина» [1, С. 111]. Перейшовши на правий берег, князь Голіцин мав всього «39000 человекъ» [1, С. 111] в строю. Залишивши «Два пѣхотные полка, одинъ карабинерный и нѣсколько казаковъ» [3, С. 12] для охорони мостів, Голіцин взявши з собою «провіанта только на восемь, а фуража – на пять дней, направился к Хотину» [1, С. 111], розраховуючи

взяти цю фортецю штурмом, хоч і не мав при собі *«осадной артилерію»* [1, С. 111].

16 квітня основні сили росіян стали табором біля села *«Романкевць»* [8, С. 14] (нині село Дністровського району Чернівецької області).

На світанку турки, що були в селах *«отвезя все имущество и жен в Хотин»* [5, С. 233] дізнавшись про перехід армії Голіцина через Дністер кинулися *«изовсѣхъ мѣстъ къ Хотину, такъ что вблизи армѣи никого уже не было»* [8, С. 14].

17 квітня росіяни дійшли до містечка *«Новоселиць»* [8, С. 18] (нині село Дністровського району Чернівецької області), звідки паша з військом *«ретировался к Хотину»* [5, С. 233]. Увечері цього ж дня, князь Прозоровський *«нагнавъ заднихъ изъ корпуса послѣдовавшаго къ Хотину турецкаго Караманъ Паши»* [8, С. 18] вступив з ними в бій під час якого росіянами було *«четыреста чѣловекъ на мѣстѣ побито, а четыре знамя, два бубна и нѣсколько лошадей»* [8, С. 18] дісталися їм як трофеї. З боку росіян у цій сутичці загинуло двадцять донських козаків *«съ Полковникомъ ихъ Пушкаревымъ»* [8, С. 18] та було поранено ще чоловік тридцять *«съ Полковникомъ же казацкимъ Федотьевымъ, которой послѣ оттого умеръ»* [8, С. 18].

18 квітня Голіцин продовжив свій марш до самого міста *«и крѣпости Хотину»* [8, С. 18] не зустрівши по дорозі ні найменшого спротиву османів, нерахуючи дрібних сутичок з їхніми розвідниками. З отриманих повідомлень та за показами полонених, росіянам було відомо, що в самому місті *«и крѣпости Хотинской»* [8, С. 18] знаходився турецький гарнізон чисельністю *«до двадцати тысячъ»* [8, С. 18], крім цього *«подъ самыми пушками Хотина въ ретраншементъ»* [8, С. 18] табором стояли війська, які недавно прибули з Дунаю, чисельністю *«въ сорокъ тысячъ чѣловекъ»* [8, С. 18] під командою Караман-Паші. Маючи таку інформацію і розуміючи, що для захоплення фортеці потрібно підготуватись, головнокомандувач російської армії, після триденного маршу розташував війська росіян на

ночівлю біля Дністра «въ пяти верстахъ отъ Хотина, на дорогъ изъ сего города въ Яссы» [3, С. 12].

Як пишуть російські джерела, Голіцин сподівався, що тільки однієї появи його армії буде достатньо для здобуття міста без бою. Та ця мрія можливо б і здійснилася, якби в Хотині не було Караман-Паші, який повстав проти коменданта «хотевшего сдать крѣпость» [3, С. 12]. Роздратований цим наміром, гарнізон «изрубилъ Коменданта, и объявилъ своимъ начальникомъ Караманъ-Пашу» [3, С. 12]. Про смерть «Четеджи-Гусейнъ-Паши» [7, С. 20] згадує у своєму оповіданні «Сокъ достопрѣчательнаго въ сущности, началъ и важнѣйшихъ событіяхъ войны, происходившей между Высокою Портою и Россіей отъ 1182 по 1190 годъ гиджры (1769-1776).» [7, С. 4] міністр закордоних справ Порти «Рейсъ-Эфенди» [6, С. 55] (рис. 3).

Після таких подій, російський головнокомандувач, ошуканий у своїх очікуваннях, вирішив напасти на турків у їхніх укріпленнях «и смѣшавшись съ бѣгущими, ворваться въ крѣпость» [3, С. 13].

На другий день, 19 квітня, в «День святыхъ Пасхи» [8, С. 18], Голіцин оглянувши «положеніе крѣпости» [8, С. 19] та табір турків, що стояв біля неї наказав армії «ближе подступить, нужныя мѣста и высоты заняты и батареи поставитъ» [8, С. 19]. А після Служби Божої, о третій годині пообідні «приказъ данъ, на непріятеля съ помощію Божією дѣйствительно наступать» [8, С. 19]. Генерал Оліц отримав наказ рушити проти турецьких укріплень «съ одинацатью полками пѣхоты, восемью батальонами гренадеръи всѣми егерями, подкрѣпляемый десятью полками конницы, пятью гусарскими и нѣсколькими козаками» [3, С. 13].

Росіяни, пішовши в атаку на турецький ретраншемент, отримали сильний супротив з «жестокою пушечною пальбою» [8, С. 19] на, що у відповідь. вогнем російської артилерії турецькі батареї були «всѣ сбиты» [8, С. 19].

Не маючи змоги більше тримати оборону в *«въ 6 часовъ по полудни»* [8, С. 19] турки, які знаходились в ретраншементі почали тікати, частина дорогою до Бендер, інша шукала *«спасенія в крѣпости»* [3, С. 13], забравши з собою *«Артиллеріи и прочихъ вещей»* [8, С. 19] скільки могли. Росіяни кинулися за ними навздогін переслідуючи османів та минувши передмістя, дійшли аж до *«палисада прикрытаго пути но не могли вторгнуться въ крѣпость, ибо непріатели имели время запереть за собою ворота»* [3, С. 13]. Тікаючи османи, *«для своего спасенія»* [8, С. 20] встигли *«предмѣстіе зажечь»* [8, С. 20]. Через сильну пожежу, що тривала аж до ранку все місто, крім фортеці було *«въ пепелъ обратившимъ пламенемъ»* [8, С. 20]. Через це і через те, що турки, які засіли в деяких будинках і садах вели рушничний вогонь та були підтримані сильною *«изъ крѣпости пушечною и ружейною»* [8, С. 20] пальбою, росіянам *«удержаться ни коимъ образомъ не возможно было»* [8, С. 20]. Вони отримали наказ повернутися *«въ оставленной непріателемъ ретраншементъ»* [8, С. 20] головним чином для того, щоб прикрити нові батареї, які були влаштовані біля *«форштата»* [8, С. 20] та для того щоб *«брося нѣсколько бомбъ»* [8, С. 20] в самій фортеці влаштувати пожежу, чим ворога *«къ здачь принудить»* [8, С. 20].

До основної армії росіян, яка розташувалась в таборі недалеко від Хотина, 20 квітня приєдналися і полки, які залишили турецький ретраншемент.

Розуміючи, що Хотинську фортецю не можна здобути без облоги, не маючи важкої артилерії, вдосталь провіанту і фуражу та маючи проблеми з питною водою, 21 квітня росіянами було прийняте рішення *«обратно за рѣку Днестръ съ армією перейти»* [8, С. 22].

Обоз, що йшов попереду російської армії, яка рухалася назад *«на Калюсъ»* [3, С. 14], недалеко від Хотина був атакований *«корпусом Анатольской конницы»* [3, С. 14], яка підійшла на допомогу туркам. Росіянами цей напад був відбитий, а від полонених вони дізналися, що він

складався «въ 5000 отборной конницы называемыхъ Левентовъ подъ командою трехъ Бунчужнаго Паши Базы» [8, С. 23].

24 квітня армія Голіцина по понтонному мосту перейшла назад Дністер і розмістилася для відпочинку у таборі біля Калюса. З донесень розвідки та від полонених турків росіянам стало відомо, що інший паша з Анатолії, також з п'ятитисячним військом, вже був «въ Сакчи» [8, С. 23] (нині м. Ісакча, Румунія), туди ж незабаром мав прибути з численним військом «и съ Магоматовымъ знаменъ» [8, С. 25] і великий візир. Росіяни володіли інформацією ще й про те, що в Бендери кожного дня прибувають турецькі підрозділи, а «Татара» [8, С. 25], які знаходилися в азовському степу під керівництвом нового кримського хана «ождается на сихъ дняхъ съ немалымъ же войскомъ въ Каушаны, въ близость Бендеръ» [8, С. 25].

Що стосується Хотинської фортеці, росіяни дізналися, що після їхнього відступу «крѣпость или замокъ» [9, С. 10] декілька днів «запертъ былъ» [9, С. 10] і тому через велику кількість військового люду від тісняви майже «всѣ задохлись было» [9, С. 10], а також те, що до фортеці прибули «двѣ тысячи татаръ» [9, С. 10] і османи, невдовзі самого «Хана» [9, С. 10] з сорокатисячним військом очікують.

На той час, маючи вдосталь провіанту, російська армія 28 квітня рушила маршем в напрямку Меджибожа і далі «до мѣстечка Деражны» [9, С. 12], (Хмельницька область), тобто до свого головного найближчого «магазейна» [9, С. 12] (військового складу). Тим часом, армія великого візира «Осьмаго мухаррема 1183 (3 мая 1769) года» [7, С. 20] прибула до Ісакчі, «гдѣ уже строился мостъ» [7, С. 20] на Дунаї.

5 травня «главная квартира» [3, С. 4] росіян була перенесена в Деражню, де Голіцин з основними військами залишався деякий час, спостерігаючи за діями турків за Дністром і особливо за «шедшими въ новѣ к Хотину» [9, С. 13] військами. З отриманих повідомлень, йому стало відомо, що з колишнього турецького війська, яке було в Хотині, залишився лише «одинъ Караманъ паша» [9, С. 13] з гарнізоном біля трьох тисяч

вояків та декілька сотень татар, *«а прочие всѣ пошли въ Ясы, изрубивъ напередъ...»* [9, С. 13] під час заворушень, які сталися між ними, трьох бунчужного *«Пашу Мегемета»* [9, С. 13]. Ще росіянам стало відомо, що в Ясах та біля них знаходиться біля двадцяти тисяч турків, для яких *«дальней походъ къ Хотину отмънен»* [9, С. 13], також вони дізналися про те, що дійсно Кримський хан зі своїм татарським військом прибув до Каушан, а великий візир Порти з великим військом, хоч і прибув до Ісакчі, *«но еще спокойно тамо стоитъ»* [9, С. 13].

З наступних донесень Голіцину було відомо, що у Хотинській фортеці знаходилося, як і раніше, біля трьох тисяч турків при трьох пашах і, що у самій фортеці, пошкоджені від російського обстрілу місця *«сѣ поспъшеніємъ починають»* [9, С. 13]. Також, росіяни довідалися, що недалеко від Бендер стоїть табором турецьке військо, чисельністю біля двадцяти тисяч чоловік під командуванням *«Сераскеръ Паши»* [9, С. 13] і, що Кримський хан, який знаходився в Каушанах, розпустив своє військо по домівках чекаючи підходу армії великого візира, щоб об'єднатися разом. Голіцин, також знав і про те, що недалеко від Каушан, стоїть *«Подчашій Потоцкій»* [9, С. 13] з тисячею конфедератів і, що в Дубоссарах (Молдова) знаходиться лише невеликий загін турків кількістю біля двохсот чоловік.

Тим часом, через три тижні було закінчене будівництво мосту і *«Двадцать-седьмаго мухаррема»* [7, С. 20] турки, перейшли Дунай і рушили *«къ Рябой Могиль»* [2, С. 15] (рис. 4). Через чотири дні вони дійшли до *«Ханъ-тепеси»* [7, С. 20], тобто до Рябої могили, яка знаходилась на правому березі Пруту *«въ 60-ти верстахъ отъ Яссъ и въ 100 верстахъ отъ Бендеръ»* [2, С. 15], за даними росіян їх чисельність була *«не болъе ста тысячъ человекъ»* [3, С. 14]. Біля цього кургану, який наказав насипати султан Мухамед IV під час кам'янецького походу, пізніше були збудовані *«обширные амбары»* [7, С. 20] в яких зберігалась велика кількість провізії. Місце це було *«в пяти или шести часах пути»* [7, С. 20] від Яс і в п'ятнадцяти від Хотина.

Росіяни, дізнавшись про переправу армії великого візира через Дунай, уважно слідкували за переміщенням османських підрозділів. 4 червня, з отриманих повідомлень, Голіцину стало відомо, що загалом в команді турецького головнокомандуючого та в різних корпусах, що стояли по Дністру налічувалося *«сто девяносто тисячъ человекъ»* [10, С. 13], головна ж новина полягала в тому, що у візирському таборі недавно, війську був зачитаний *«Салтанской Ферманъ»* [10, С. 13] яким наказано *«15 числа сего мѣсяца Везирю прибыть съ армѣею къ Каменцу Подольскому и оной взять»* [10, С. 13].

Росіяни, отримавши інформацію про плани головної армії Оттоманської Порти, почали вживати всіх необхідних заходів для перешкодження її переправи через Дністер. Отож, 6 червня Голіцин віддав наказ військам бути готовими до походу, а 7 числа росіяни почали рухатися на призначене біля *«деревнѣ Ярмолинцѣ»* [10, С. 13] (Хмельницька область) місце збору. 10 червня і сам головнокомандуючий з *«всѣю Главною Квартирою»* [10, С. 15] виступив з Деражні в напрямку цього містечка, де 13 червня вся перша російська армія об'єдналася і 15 червня вирушила *«въ направленіи къ Хотину»* [3, С. 15].

Як зауважує у своїй розповіді Ресмі-Ефенді, для будь-якої армії найкраще, коли *«главная квартира»* [7, С. 20] розташована там, де зосереджена необхідна кількість харчів і чим далі війська знаходяться від цього пункту, тим ймовірніший розлад у забезпеченні їх продовольством. Та не дивлячись на це, на військовій раді османами було прийняте рішення, замість Хотина краще йти в Бендери. Така ухвала була прийнята, мабуть враховуючи, те, що в турків були *«огромныя пушки, да штукъ двѣсти заводскихъ лошадей,...»* [7, С. 21] (рис. 5) і багато чого іншого, а найбільше те, що в них панувала думка про те, що ворог здійснивши один напад на Хотинську фортецю, *«вѣрно уже не возвратится туда!..»* [7, С. 21]. Та так як, в Бендерах не було *«магазиновъ»* [7, С. 21] османи взяли з собою деяку кількість провіанту, завантаживши його на підводи.

Ілюстрацію до цієї події знаходимо в праці Ресмі-Ефенді, в цій справі відзначився головний «квартирмейстеръ» [7, С. 21] зауважує він, «этот вор Тагир» [7, С. 21], здогадався «навьючить пять сотъ тележекъ ячменемъ» [7, С. 21-22], які турки взяли з собою. Так от, цікава подальша доля цього збіжжя – частину ячменю «съѣли быки, тащившіе тележки; другую часть съѣли погонщики этихъ быковъ; а третью расхитили мошенники-слуги» [7, С. 22].

Прийшовши в Бендери турки, дійсно зіткнулися з тим, що в місті була проблема з провіантом, і їм відразу прийшлося платити «по двадцати серебряныхъ денегъ за одинъ хлѣб, потом, по тридцати, и так далье» [7, С. 22]. До того ж, як пише Ресмі-Ефенді, саме тут загострилася хвороба великого візира, який вже давно почував себе зле, і лікарі запевнювали, що «не сегодня так завтра, онъ непременно долженъ умереть» [7, С. 22]. Будучи в такому стані, візир сподіваючись на те, що ворог вдруге не нападе на Хотин і, бачачи, що на той час «онъ вовсе не приходил въ Бендеры» [7, С. 22] роздумував так: «...подобно тому как онъ разорилъ и ограбилъ окресности Хотина, разоримъ и ограбимъ край въ тылу у него, за Днѣстром, до Буга и Новой Сербіи [сучасна Кіровоградська обл.], – такъ и будемъ квиты: а тамъ мы поговоримъ о миръ!» [7, С. 22]. Тому, на підставі таких міркувань, він відрядив туди одного з пашів по імені «Гюль-паша-заде, а Молдаванджи-Али-Пашу» [7, С. 22] відправив захищати Молдавію з такою ціллю, щоб той відійшовши в сторону, «не стоялъ на дорогъ къ визирству» [7, С. 22]. Гюль-паша, зважаючи на відсутність хліба, з радістю погодився з головним військом переправитись через Дністер, на відміну від Молдаванджи-паші, який намагався відмовитися від запропонованого походу аргументуючи це тим, що це є складне та важке завдання і тому вимагав від візира «пяти-сотъ мешковъ дънегъ» [7, С. 23].

Великий візир не наважившись йти до Хотина, наказав «Крымскому Хану» [2, С. 16], який стояв з татарами біля Бендер, йти на допомогу Хотину, який був у облозі.

Дізнавшись про те, що великий візир *«съ армѣю своею около ста тысячъ человекъ, пошелъ 15 числа сего мѣсяца къ Бендерамъ»* [10, С. 21], звідки об'єднавшись з татарським військом кримського хана мав рушити *«противу російскихъ границъ на Орловской форпостъ»* [10, С. 21], що турки рухаються в день по чотири години і мають при собі *«семдесятъ пушекъ»* [10, С. 21], про те, що в Ісакчі на Дунаї біля мосту стоїть 12 тисяч турків *«при одномъ Пашѣ»* [10, С. 21] і, що візир відправив до Хотина *«Сераскеръ Пашу»* [10, С. 21] з багаточисельним військом і гарматами, а *«отъ самого Прута до Хотина»* [10, С. 21] для передачі новин розкладені турецькі *«разъѣзды человекъ по пятидесятъ»* [10, С. 21], росіянами було прийняте рішення *«за Днестръ таки перейти и тамо неприятеля искать»* [10, С. 23].

19 червня авангард російської армії, під керівництвом князя Прозоровського, наблизившись до Дністра *«имѣлъ довольно жаркое сраженіе съ двадцатитысячнымъ Турецкимъ корпусомъ»* [3, С. 15], який перейшов під Хотином в брід на лівий берег. Росіяни спочатку відступили, але *«десять батальйоновъ и шесть полковъ карабинеръ»* [3, С. 15-16], що підійшли на підмогу, допомогли відігнати турків назад за Дністер.

Голіцин не наважуючись перейти Дністер нижче Хотина, враховуючи те, що великий візир міг віправити туди потужний корпус, вирішив наслідуючи Мініха в 1739 році, перейти річку *«выше сей крѣпости»* [3, С. 16].

Щоб відволікти увагу турків та замаскувати перехід російської армії через Дністер, 22 червня чотири полки піхоти, два карабінерів і один козаків, під керівництвом генерала Ренненкампа рушили *«къ деревнѣ Яинчинцамъ»* [10, С. 24] (нині село Колибаївка, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області), по-перше *«чтобъ заслонить Хотин»* [3, С. 16], по-друге, щоб, іноді *«крѣпостъ съ польскаго берега бомбардировать»* [10, С. 23]. В той самий час, головні сили росіян пішли на *«Чернокошницы»* [3, С. 16] (нині село Чернокозинці, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області) і далі до *«деревни Самошина»* [10, С. 23] (нині село

Самушин, Чернівецького району, Чернівецької області), що знаходиться на самому березі Дністра. Навівши мости, Голіцин в ніч з 24 на 25 червня перейшов річку, залишивши на лівому березі *«подвижной магазинъ и тяжелый обозъ»* [3, С. 16].

Село Самушин, на той час, було відділене від Хотина *«Буковинскимъ льсом»* [3, С. 16], тобто горами, що вкриті лісом, які тягнуться від Дністра аж до Пруту. Через те, що там не було доріг для проходу армії, Голіцину, як і Мініху потрібно було обійти цей ліс і вийти на дорогу *«изъ Черновица въ Хотинъ»* [3, С. 16], що він і зробив.

По дорозі до Хотина російська армія, майже не отримала супротиву з боку турків, лиш аж 30 червня *«до десяти тысячъ турковъ да двадцати тысячъ татаръ»* [10, С. 28] зробили спробу атакувати росіян, які вже майже оминули Буковинський ліс. У відповідь ті зробили з десяток пострілів з гармат та кинули *«бомбы двѣ три»* [10, С. 28], після чого османи кинулися тікати *«къ самому Хотину»* [10, С. 28], а росіяни продовжили рухатися далі.

1 липня російська армія під проводом Голіцина дійшла *«до деревни Долиняны»* [11, С. 10] (село Долиняни, Дністровського району, Чернівецької області), яка знаходилася *«верстахъ въ шести»»* [11, С. 10] від Хотинської фортеці, де й стала табором. Від взятих напередодні полонених, росіяни дізналися, що головні сили турків залишались на польському боці Дністра, де стояв Ренненкампф, а на правий берег перейшов тільки *«корпусъ тысячъ десятъ»* [11, С. 10]. Також, їм стало відомо, що *«Подчашій-Потоцкой»* [11, С. 10] з декількома сотнями поляків, з'єднавшись в Ясах з турецьким *«Сераскеромъ»* [11, С. 10] при якому було *«болъе ста тысячъ человекъ»* [11, С. 10] дійсно *«прибыли къ Хотину»* [11, С. 10], де очікували *«еще мятежниковъ изъ Ясъ же до дву тысячъ при Региментаръ Марозовицкомъ»* [11, С. 10], після прибуття яких мали намір переправившись через Дністер йти *«къ Каменцу»* [11, С. 10].

Отож, 2 липня росіяни з табору біля Долинян, залишивши під прикриттям всі «излишнія обозы» [11, С. 10], вирушили у похід «къ самому Хотину» [11, С. 10]. Голіцин мав намір «атаковать» [11, С. 10] турецькі підрозділи, які зайняли, після сутички з росіянами 30 червня ретраншемент, що знаходився «впереди Хотина» [3, С. 17]. Але, як тільки «Резервной корпус» [11, С. 10] рушив вперед, щоб зайняти висоти, турки здійснили на нього «двоекратное жесточайшее... нападеніє» [11, С. 11], яке росіяни з допомогою гарматного та рушничного вогню відбили. Зайнявши висоти цей корпус з'єднався з основною армією, яка рухалася на Хотин. Та пройшовши «версты съ двѣ» [11, С. 11] вперед, росіяни були знову атаковані вже більшими силами турків, яких підтримувала артилерія. Від полонених вони дізналися, що чисельність османського війська під командуванням «Ремелійскаго Сераскера Мегеметъ Паши» [11, С. 11], сягала до «семидесяти тысячъ» [11, С. 11]. Бій тривав декілька годин, зазнавши великих втрат та мабуть, більше побоюючись бути загнаними «въ ретраншементъ свой подъ Хотинъ» [11, С. 11] турки, кинулися тікати в різні сторони, більшість за річку Прут, а інші у згаданий ретраншемент.

Росіяни, переслідуючи деякий час османів, зайняли табір біля «деревни Башкивцы» [11, С. 11] (нині село Пашківці, Дністровського району, Чернівецької області), що знаходилася «въ трехъ верстахъ» [11, С. 11] від Хотина.

3 липня турки бачачи, що росіяни мають намір їх атакувати, залишили вищезгаданий ретраншемент, і як і напередодні, почали тікати, частина за Прут, а частина «въ самую крѣпость Хотинъ» [11, С. 13]. Вважаючи на це, Голіцин послав декілька полків, які безперешкодно зайняли покинуте турками укріплення. Росіяни отримали також, відповідні розпорядження, щоб Хотин з двох сторін «а имянно: съ Молдавской и съ Польскаго берега бомбардировать» [11, С. 13]. Для цього до вечора не тільки були влаштовані відповідні батареї, а й вся російська

армія ближче до Хотина *«подвинулась, примкнувъ лѣвое свое крыло»* [11, С. 14] до самого берега Дністра.

Голіцин покладав надію на те, *«что успѣетъ овладѣтъ Хотиномъ не предпринимая правильной осады»* [3, С. 18] для якої у нього не було облогової артилерії. Тому на світанку 4 липня, росіянами був відкритий гарматний вогонь з трьох батарей *«на здѣшной сторонѣ»* [11, С. 14], а також, одночасно, з іншого боку Дністра була розпочата *«по крѣпости жестокая ядрами и бомбами стрѣльба»* [11, С. 14] батареями генерала Ренненкампа, який наблизився *«оттуда къ Хотину»* [3, С. 18]. Бачачи страх османів та їхню втечу напередодні, росіяни розраховували на те, що вони вимушені будуть здатися, особливо вони сподівалися на це, коли дізналися від полонених турків, що сам Сераскер-паша не встиг відійти ні в сторону Прута, ні в сторону Бендер, а *«въ хотинѣ же съ нѣсколькими тысячами пѣхоты и конницы кинулся»* [11, С. 14] не дивлячись на те, що фортеця і так *«всякаго другого народа такъ сказать набита»* [11, С. 14]. Обстріл тривав впродовж усього дня і завдав *«довольно вреда по внутренности города»* [3, С. 18] в якому знаходився численний турецький гарнізон. Але всупереч надіям росіян, османи почали *«до крайности обороняться»* [11, С. 14] та не показали *«ни малѣйшей готовности къ сдачѣ»* [3, С. 18], мабуть розраховуючи на свої *«ломовыя пушки, и превеликой запасъ снарядовъ»* [11, С. 14]. Тоді Голіцин вирішив *«сїю бомбардираду»* [11, С. 14] перетворити на блокаду фортеці намагаючись турків, які знаходились там у великій кількості *«тѣсною, духотою и самымъ неминуемымъ голодомъ к сдачѣ принудить»* [11, С. 14].

Отож, блокування турецького гарнізону відбувалося наступним чином: російська армія *«примкнувъ лѣвое свое крыло къ Днестру, обнимала лагеремъ своимъ великую часть Хотинской крѣпости»* [11, С. 15], ретраншемент був зайнятий *«Генералъ Порутчикомъ по переменно съ нѣсколькими полками»* [11, С. 15] і на сам кінець, берег Дністра нижче

фортеці, де з Хотина до Бендер *«прокрасться можно былобъ»* [11, С. 15], був зайнятий корпусом *«Генераль-Маіора Князя Прозоровскаго»* [11, С. 15].

Вночі того ж дня, гарматний обстріл оточеного турецького гарнізону на правому березі Дністра росіянами був призупинений, а продовжувався тільки, час від часу, *«отъ корпуса»* [11, С. 15] генерала Ренненкампа з протилежного польського берега. Від села Самушина вони спустили по Дністру понтони і влаштували два мости навпроти свого лівого флангу, таким чином налагодивши кращий зв'язок зі згаданим вище корпусом. Перекинувши додаткові гармати на польський берег росіяни влаштували там нові батареї для того, щоб продовжувати вести з лівого берега сильний гарматний вогонь по фортеці і *«нималаго отдыха не давать, но паче скоряе къ здачь принудить»* [11, С. 15] турків.

Голіцин, щоб отримати від блокади кращі результати віддав накази зайняти всі стратегічні місця та дороги від Яс і Бендер легкими піхотними військами, підкріпивши їх гарматами з огляду на те, щоб Хотинська фортеця звідти ніяких *«съѣстныхъ припасовъ и другихъ потребныхъ вещей получать не могла»* [11, С. 15]. В той самий час отримав наказ і Ренненкампа, в якому вимагалось створити такі умови, за яких турки в Хотині не отримували б ніякої допомоги зі сторони Польщі, а також, щоб ніхто з Хотина на ту сторону *«уходитъ не могъ»* [11, С. 16]. А ще, йому було наказано поставити свою артилерію в таких місцях, щоб гарматним вогнем перешкоджати *«и самое полученіе въ крѣпость воды, а паче водою лошадей»* [11, С. 16].

5 липня, після отримання Ренненкампом додаткових гармат, росіянами була відновлена *«изъ за Днестра силнѣйшая по крѣпости стрѣльба и бомбардирада»* [11, С. 16]. Турки у відповідь, іноді відкривали з фортеці гарматний вогонь по польському березі та час від часу малими групами здійснювати напади у бік ретраншементу. Росіяни завдяки гарматному і рушничному вогню, змушували їх повертатися назад до фортеці.

10 липня з оточеного Хотина в табір до росіян перебіг *«Черногорской Архимадридъ Григорей Дрекаловичъ»* [11, С. 21], який знаходився там при Румелійському сераскері-паші *«въ должности лькаря»* [11, С. 21]. Від нього їм стало відомо, що обстріли росіян приносять чималу шкоду, як людям так і *«внутреннему городовому строенію»* [11, С. 22], що сераскер, *«три другія Паши»* [11, С. 22] з *«двенадцатью тысячами человекъ Турковъ»* [11, С. 22], хоч і мають проблеми з провіантом та водою, яку *«самымъ отчаяннымъ образомъ изъ Днестра получаютъ»* [11, С. 22] чекають на допомогу і *«здаваться еще упрямятся»* [11, С. 22]. Також, перебіжчик повідомив, що сераскер хворий від отриманої 2 липня *«жестокой раны»* [11, С. 22], а підчаший Потоцький умовляє турків *«до крайности держаться»* [11, С. 22].

В наступні дні росіяни продовжували облогу *«неприятельской крепости Хотина»* [11, С. 23] в якій знаходився турецький гарнізон, постійно обстрілюючи її з за Дністра. Турки у відповідь, намагаючись вирватися з оточення, як і раніше, виходячи з фортеці здійснювали напади у бік ретраншементу невеликими підрозділами піхоти, іноді підкріплюючи їх кавалерією та не досягши успіху, поверталися назад. Нові перебіжчики з турецького табору повідомили, що через обстріли російської артилерії з польського берега, османи зазнають значних втрат і, що від *«множества валяющихся убитыхъ мертвыхъ тълъ»* [11, С. 23], які ледве встигають *«запалисадъ в предмѣстіе въ вырытыя ямы таскать и бросать»* [11, С. 23], стоїть *«въ замке и въ самомъ прѣдмѣстіи нестерпимой мсрадъ и духота»* [11, С. 23], а запаси їжі і води у турків доходять *«до крайняго оскуднѣнія»* [11, С. 23].

17 липня уночі, паводком, що виник через проливні дощі в горах, були зірвані два мости, які росіяни навели через Дністер, один з яких, вони одразу відновили, а другий мали відновляти після того, як *«сколь скоро вода убудетъ»* [11, С. 36]. Того ж дня вони, отримавши звістку про те, що *«Ханъ Крымскій съ восемьюдесять тысячами татаръ»* [11, С. 35] не тільки

прибув до місця, де перед походом на Бендери стояв великий візир, тобто в урочище Ряба могила, а вже «кѣ Хотину идетъ» [11, С. 35], росіяни почали готуватися до зустрічі ханського війська.

Голіцин, дізнавшись, що кримський хан зупинився «верстахъ въ сорока» [11, С. 33] від передових позицій росіян, «за деревнею Липчанами» [11, С. 34] (нині місто Липкани в Молдові), почав вживати застережних заходів щоб, з одного боку зустріти татар та не допустити їх «кѣ крѣпости Хотину» [11, С. 33], а з іншого, не випустити «тамошняго гарнизона» [11, С. 33]. Також, росіянам стало відомо, що сили осман складаються в більшості з татар, яких налічувалось всього «въ двадцати пяти тысячахъ человекъ» [11, С. 34] при самому хані та з деякої кількості турок «при несколькихъ Пашахъ» [11, С. 34], це військо «состоитъ единственно въ конницѣ съ девятнадцатью маленькими пушками» [11, С. 34]. Хоч кримський хан і очікував для свого підсилення сераскера Молдованджи-пашу «съ тридцатью тысячами турокъ съ пушками» [11, С. 34], він мав намір негайно пробитися до Хотинської фортеці «и имѣющее при себе не малое число фуръ съ хлѣбомъ и другими разными съѣстными припасами туда доставить» [11, С. 34].

22 липня кримський хан «съ 25-ю тысячами человекъ» [2, С. 16] атакував корпус росіян, що тримав в облозі Хотинську фортецю. Одночасно з нападом татар, здійснив вилазку і турецький гарнізон, намагаючись вирватися з оточення. Та росіяни відбили всі атаки і заставили відступити хана «кѣ Липчанамъ на Пруте» [2, С. 16], а турок повернутися до фортеці «не имѣвъ случая не токмо ни куска хлѣба себе получить, но хотябъ въ маломъ числе уйти» [11, С. 34]. Блокада фортеці росіянами продовжувалась.

Великий візир отримавши повідомлення «что непріятель вторично напалъ» [7, С. 23] на Хотинську фортецю, ймовірно боявся перейти Дністер «имѣя Русскихъ в тылу» [3, С. 19] тому переінів своє рішення і простоявши «осемнадцать дней въ Бендерахъ» [7, С. 23], з військом

«двадцять сьмого числа ребия-первого» [7, С. 23] повернувся в Хан-тепесі, похід до Нової Сербії був відмінений.

Зупинившись в Липканах татари об'єднались там *«съ 40000-й турецкой арміей, высланной от Рябой Могилы»* [1, С. 113]. Це був загін *«сераскира Молдавандчи-Паши»* [2, С. 16], підмога яка надійшла від великого візиря. В той час, турецький гарнізон, через нестачу провіанту та через величезну кількість військ, що викликало виникнення безліч смертельних хвороб, в очікуванні допомоги – *«не помышлялъ о сдачь»* [3, С. 20]. І дійсно, Молдаванджи-паша з'єднавшись військами кримського хана відразу рушив *«къ Хотину»* [3, С. 20].

Голіцин отримавши повідомлення про підсилення татар та розуміючи, що загальна битва неминуча, в ніч з 25-го на 26-е липня готуючись до неї, приєднав до головної армії корпуси *«Князя Прозоровскаго и Ренненкамфа»* [3, С. 20], таким чином *«освободилъ отъ обложенія крѣпость»* [2, С. 17].

Опівдні 26 липня, сераскир з військом, з'явившись біля Хотина почав відразу, майже з усіх сторін оточувати росіян, спрямовуючи найбільші атаки *«на правомъ фланге учрежденныхъ батарей и редутов»* [11, С. 41]. Росіяни вже не могли тримати фортецю в повному оточенні, як раніше і Молдаванджи-паша за допомогою артилерії звільнив велику ділянку на березі Дністра *«ниже крѣпости на великое разстояніе»* [11, С. 41]. Завдяки цьому сераскир *«могъ имѣть свободное общеніе съ сею крѣпостью»* [3, С. 21] та *«снабдитъ ее продовольственными и боевыми запасами»* [1, С. 113].

В наслідок вищезазначених подій та маючи велику потребу в забезпеченні військ, особливо фуражем і сподіваючись заманити турків на лівий берег Дністра, де місцевість була більш сприятлива для ведення військових дій, росіяни *«2-го августа»* [2, С. 17] по понтонному мосту перейшли на польський берег *«в нѣсколькихъ верстахъ выше Хотина»* [2, С. 17].

Через десять днів після повернення армії великого візиря до Хан-тепесі, турки отримали повідомлення про те, що *«по милости Истины, гяуръ вторично отраженъ съ урономъ отъ Хотина, перевалился обратно на правый берег Днѣстра и ушелъ въ адъ»* [7, С. 23].

Тим часом хвороба Емін-паші посилилася до такої міри, що *«умственныя способности его перепутались»* [7, С. 23], а до падишаха дійшли відомості, що *«Бостанджи-Али-Паша [Молдованджи-паша], стоявшій противъ непріятели, оказалъ ему мужественное сопротивление»* [7, С. 23]. Паша за те, що першим вступив в бій з росіянами був удостоєний *«печати государевой»* [7, С. 23]. На початку серпня, *«в девятый день мѣсяца ребія-второго»* [7, С. 23] другий *«конюшій султана, Фейзи-Бей»* [7, С. 23], впродовж восьми діб прискакав зі Стамбула до Хан-Тепесі, забрав султанську печатку у Емін-паші і відвіз її *«подъ Хотинъ къ Бостанджи-Али, надѣвъ, въ главной квартирѣ, почетную шубу на янычарского агу, Эбресъ-Сулеймана, въ знакъ пожалованія его трехъ-бунчужнымъ пашою и каиммакамомъ, или намесникомъ верховнго везиря»* [7, С. 23-24] до прибуття нового головнокомандуючого. Вранці 7 серпня, на честь такої події, в Хотинській фортеці була вчинена *«превеликая пушечная пальба»* [12, С. 12].

Натомість Емін-паша *«был сослан в Димотику»* [7, С. 24], на північ Греції, але по дорозі до Андріополя помер.

Отримавши печать великого візиря, сповнений натхнення Молдованджи-паша, почав готуватися до переходу на польський берег. Та, як пише у своїй праці Ресмі-Ефенді, за османськими звичаями *«противно требуютъ, чтобы, послѣ пятнадцатого августа, янычарскія палаты (баталіоны) стояли въ грязи, подъ открытымъ небом, и утомленное различными трудами войско шло сражаться съ непріятеlemъ»* [7, С. 24], тому в такій ситуації, за краще було б задовольнитися тим, що було зроблено, а саме, залишивши в Хотинській фортеці залогу, відійти на зимні квартири. Та не так міркував новий візир, йому дуже кортіло зазнати

слави, відігнавши росіян з протилежного берега. Він наказав збудувати міст через Дністер. Росіяни дізнавшись, що османи приступили до будівництва переправи, 14 серпня стали табором *«при деревни Гавриловцахъ [Хмельницька область] въ трехъ верстахъ отъ берега и въ виду Хотина»* [12, С. 13].

22 серпня, після завершення будівництва мосту, Молдаваджи-паша *«переправил артиллерию, и послал часть войск на ту сторону»* [12, С. 13], а саме корпус в складі *«четырехъ тысячъ»* [3, С. 23] на те місце, де перед цим стояв російський *«Генераль Порутчикъ Ренненкамфъ со своим корпусомъ»* [12, С. 23].

Голіцин не бажаючи того, щоб турки закріпилися на польському березі наказав *«четыремъ тысячам гренадеръ атаковать сіе мостовое прикрытіе съ 22-го на 23-е число»* [12, С. 23]. Турки зазнавши поразки в цьому бою відступили, а росіяни захопивши міст, намагались його спалити. Та вогонь не завдав йому великої шкоди, хоч *«зажиганъ былъ три раза»* [12, С. 23]. Через те, що міст був зроблений з *«сыраго дерева»* [3, С. 23], згоріли лише *«два понтона»* [12, С. 24].

Від взятого в полон поляка росіянам стало відомо, що новий візир очікує підкріплення з Рябої могили чисельністю до *«двадцати тысячъ пѣхоты Янычаръ да триццати тысячъ конницы»* [12, С. 24], після підходу якого перекине більшу частину османського війська на польський берег для наступу на росіян.

29 серпня Молдаваджи-паша, переправивши через Дністер велику частину свого війська, чисельністю до *«80,000 чел.»* [3, С. 23], вирішив *«нанестъ сильный ударъ»* [3, С. 23] по військах Голіцина. Битва розпочалася *«въ 8 часов утра»* [3, С. 23] і продовжувалася цілий день. Увечері турки відступили на правий берег річки.

Великий візир і надалі не полишав спроб перенести війну на територію Поділля, тому *«въ ночи, съ 5-го на 6-е сентября»* [2, С. 18] турецький *«девятитысячный корпус вновь перешелъ на лѣвый берегъ»*

Днѣстра» [3, С. 24]. Та на другий день, 7 вересня, як повідомляє Ресмі-Ефенді *«волею Божіей, вода въ рѣкъъ вдругъ поднялась»* [7, С. 24] і міст на Дністрі *«быль разорванъ»* [7, С. 24], переправитись вбхід було неможливо, тому загін османів був відрізаний від армії Молдаванджи-паші і *«Тма Магометова народу осталась посреди врага»* [7, С. 24]. Голіцин, скориставшись важким становищем турецького корпусу, відправив проти нього *«восемь гренадерскихъ баталіоновъ и двѣнадцать ротъ»* [2, С. 18], а для їхньої підтримки, у випадку потреби, було виділено, ще *«три пѣхотныхъ полка»* [2, С. 18]. Щоб не наражати себе *«огню крѣпости, подѣ пушками коей расположены были Турки»* [2, С. 18], росіянам було наказано здійснити напад вночі, що вони і зробили. Турецький корпус був розбитий...

Після такої невдачі, туркам вже не було сенсу займати лівий берег, тому великий візир виділив окремі підрозділи для гарнізону Хотинської фортеці та призначив одного з пашів – *«его комендантомъ»* [7, С. 24]. Сам він з основним військом мав намір повернутися до Хан-тепесі. Та через холод і голод ніхто не хотів залишатися у фортеці. Ті паші, яким було наказано зимувати зі своїми військами в Хотині *«в одни ворота вошли, в другие вышли»* [7, С. 25]. За таких обставин Молдаванджи-паші не було ніякої можливості залишатися на цьому місці і він *«ворота крепости оставив на раствор»* [7, С. 25] рушив з усім військом у напрямку Рябої могили.

Голіцин, отримавши звістку про відступ турків, терміново відправив на зібраних по Дністрі *«плотахъ и лодкахъ генералъ-поручика Эльмита съ двумя полками для занятія Хотина, 9-го сентября»* [2, С. 19].

Таким чином, випадок та помилка Молдаванджи-паші, дали можливість Голіцину досягнути поставленої мети – здобути Хотинську фортецю (рис. 6).

Ілюстрації

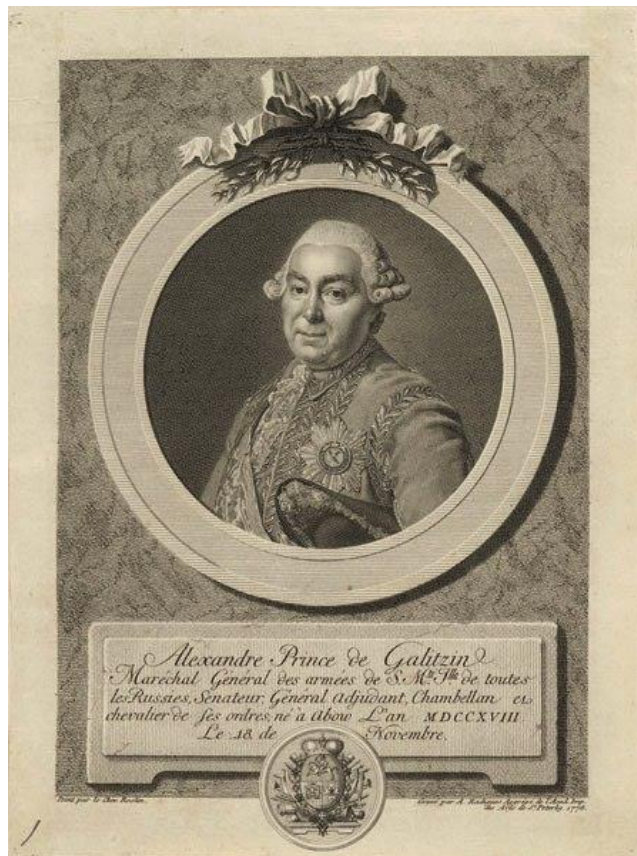
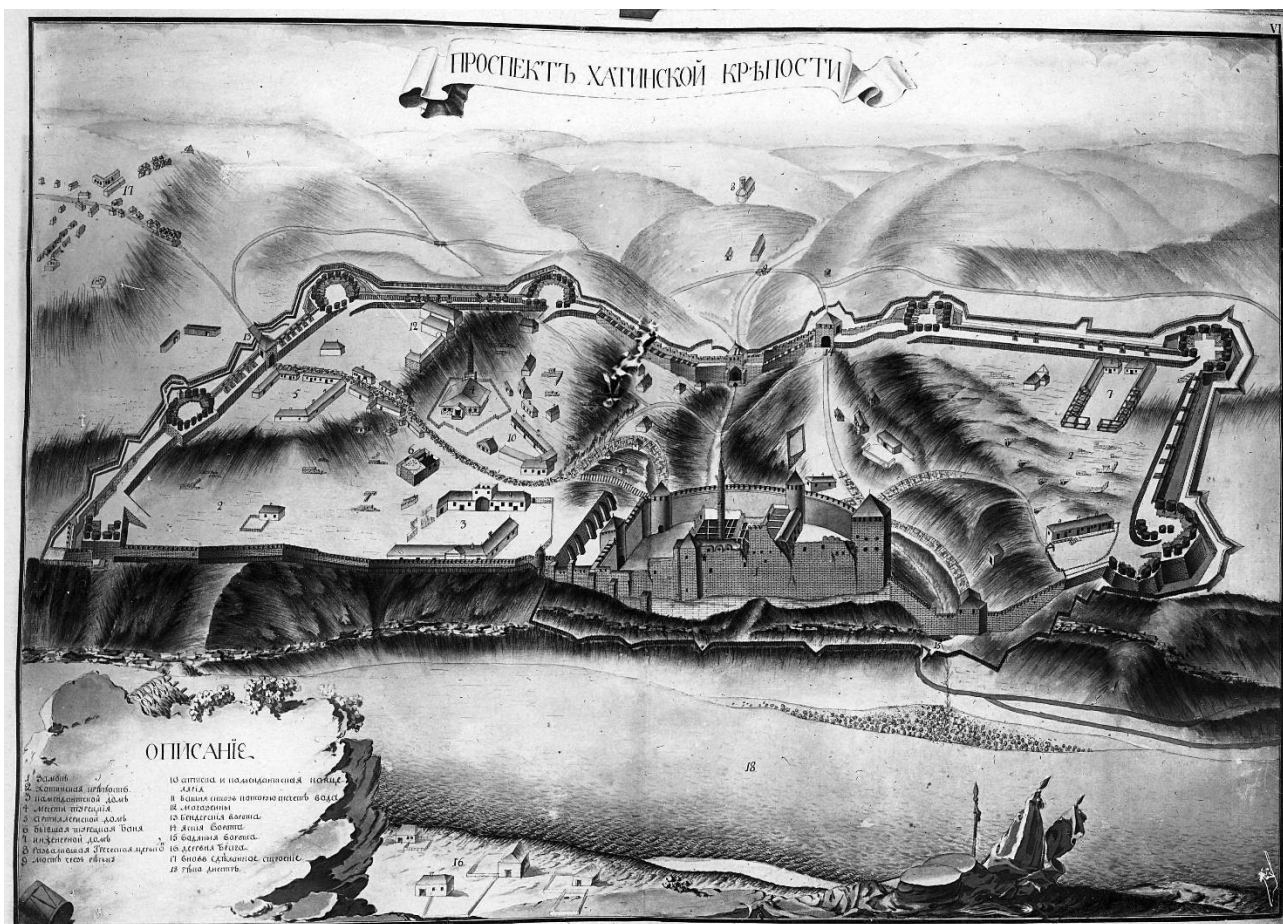

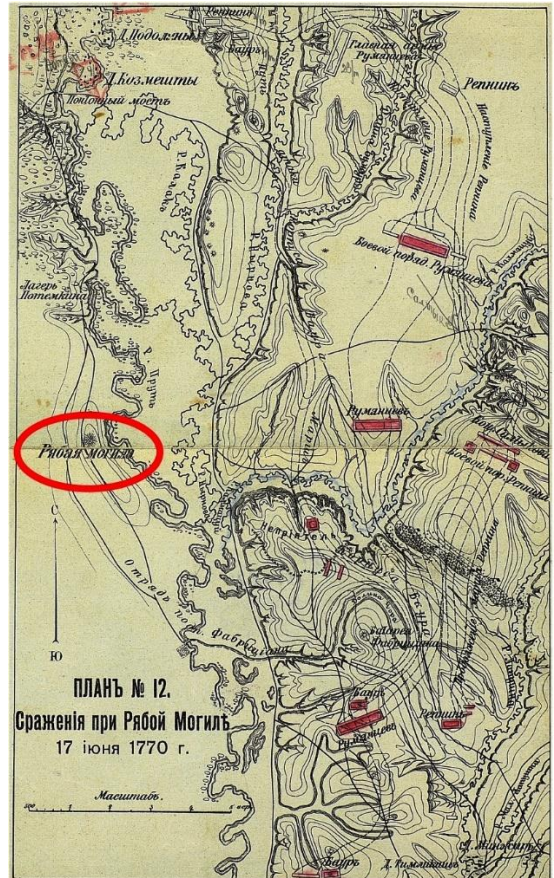
Рис.1. Голицин О. М. (1718-1783). Портрет.

План «Проспектъ Хатинской крѣпости» (1769) (автор невідомий).

Рис.3. Ахмед Ресмі-Ефенді (1700-1783)
(Портрет, автор невідомий).

Карта битви під Рябою Могилою між російською та турецькою арміями (1770).

Рис.5. Турецька важка гармата XV-XVIII ст.

Рис.6. Action près de Choczim le XVIII Sept: MDCCLXIX/ Битва біля Хотина 18 вересня: 1769) (оформт, автор Даниель Миколай Ходовецький).

Джерела та література:

1. Баювъ А. Курсъ исторіи Русскаго Военнаго Искусства. Выпуск V. Эпоха Императрицы Екатерины II-й. С.-Петербургъ: Типографія ГР. Скачкова съ С-ми Итальянская, 16, 1909. – 231 с.;
2. Богдановичъ М.Н. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова въ Турціи. Санктпетербургъ: въ типографіи Эдуарда Веймара, 1852. 295 с.;
3. Бутурлин Д.П. Картина войнъ Россіи с Турціею въ царствованія императрицы Екатерины II и императора Александра I. Перевод с французскаго. Часть первая. Санктпетербургъ, 1829. – 188 с.;
4. Великанов В.С. Организация и численность османской армии в начале Русско-турецкой войны 1768–1774 гг. // Исторический научный журнал «Russkaya Starina» («Русская старина»). 2018, № 9(2). С. 133-145.;
5. Прозоровский А. А. Журнал генерал-фельдмаршала князя А. А. Прозоровскаго, 1769-1776 г. Г – М.: Рос. Архив, 2004. С. 177-678;
6. Петровъ, А. Война Россіи с Турціей и польскими кофедератами съ 1769-1774 годъ. Годъ 1769. Томъ I. Годъ 1769. Санктпетербургъ: Въ типографіи Эдуарда Веймара, 1866. 322 с.;
7. Ресми-Эфенді. 1854. Сокъ достопремъчательнаго въ сущности, началъ и важнѣйшихъ событіяхъ войны, происходившей между Высокою Портою и Россіей отъ 1182 по 1190 годъ гиджры (1769-1776). Переводъ съ Турецкаго. Рассказ Ресми-Эфендия, оттоманскаго министра иностранныхъ делъ, о семилетней борьбѣ Турціи с Россіей (1769-1776). Библиотека для чтенія, журналъ словесности, наукъ, новостей и модъ. Томъ 124. Санктпетербургъ: въ типографіи штаба отдѣльн. корпуса внутрен.

стражи.

Режим

доступу

https://books.google.com.ua/books?id=jzMWAAAAAYAAJ&dq=editions:LCCN47043668&lr=&as_brr=1&pg=PP9&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false [Дата звернення: 12 серпня 2024];

8. Журналъ военныхъ дѣйствій армѣй Ея Императорского Величества 1769 года. Въ апрѣлѣ. Санктпетербургъ. 167 с.;
9. Журналъ военныхъ дѣйствій армѣй Ея Императорского Величества 1769 года. Мѣсяць май. Санктпетербургъ. 167 с.;
10. Журналъ военныхъ дѣйствій армѣй Ея Императорского Величества 1769 года. Мѣсяць іюнь. – Санктпетербургъ. 167 с.;
11. Журналъ военныхъ дѣйствій армѣй Ея Императорского Величества 1769 года. Мѣсяць іюль. – Санктпетербургъ. 167 с.;
12. Журналъ военныхъ дѣйствій армѣй Ея Императорского Величества 1769 года. Мѣсяць августъ. – Санктпетербургъ. 167 с.;
13. Aksan V.H. Manning A Black Sea Garrison in the Eighteenth Century: Ochakov and Concepts of Mutiny and Rebellion in the Ottoman Context // International Journal of Turkish Studies. 2002. Vol. 8. № 1/2, p. 63–72.; Aksan V.H. Ottoman Wars, 1700–1870: Empire Besieged. Harlow: Pearson Education Limited, 2007. XX, 599 p.

АРХІТЕКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗБАРАЗЬКОГО ЗАМКУ: ФОРТИФІКАЦІЙНІ РІШЕННЯ ТА РЕНЕСАНСНИЙ СТИЛЬ³

У статті досліджуються архітектурні особливості Збаразького замку, зокрема його фортифікаційні рішення та вплив ренесансного стилю на будівництво. Оборонна система замку включала бастіонні укріплення, характерні для європейських ренесансних фортифікацій того часу, які забезпечували ефективний захист від артилерійських атак. Палацова частина замку поєднує елементи оборонної архітектури з ренесансним оздобленням, що демонструє вплив італійської архітектурної школи.

Ключові слова: Збаразький замок, архітектура, ренесанс.

Збаразький замок, збудований у XVII столітті, є видатною пам'яткою архітектури, а його будівництво було тісно пов'язане з політичною та культурною діяльністю роду Збаразьких. Основну роль у ініціації проекту замку відіграв князь Христофор Збаразький, політичний і військовий діяч, представник українського магнатського роду Збаразьких.

На початку XVII століття політична ситуація на українських землях була досить складною. Регіон потерпав від частих татарських нападів, міжусобиць і польсько-турецьких конфліктів. В цих умовах виникала потреба в потужних оборонних спорудах, які могли б захищати як стратегічні об'єкти, так і резиденції знаті. Князі Збаразькі, будучи впливовими феодалами, мали великий вплив у політичних та військових справах, а тому необхідність зміцнення своїх маєтків була для них першочерговим завданням [5].

Христофор Збаразький відіграв ключову роль в організації будівництва замку. Він був відомим політичним діячем і дипломатом, який прагнув не лише військової, а й культурної могутності свого роду. Його амбіції полягали в тому, щоб замок став не тільки фортецею, але й архітектурним шедевром, який би підкреслював велич і статус роду. В. Скамоцці, будучи автором численних трактатів з архітектури, включив проєкт Збаразького замку до своєї відомої праці «Про ідею універсальної

³Трікон Тетяна. (м. Збараж).

Молодша наукова співробітниця. Національний заповідник «Замки Тернопілля».

архітектури» («L'idea dell'architettura universale»), опублікованої у 1615 році. Цей трактат став важливим джерелом для поширення архітектурних ідей епохи Відродження, зокрема ренесансної фортифікаційної архітектури, яку Скамоцці втілював у своїх проєктах [2].

Збараський замок був спроектований у стилі «palazzo in fortezza», де поєднано естетику ренесансного палацу з сучасними оборонними елементами, такими як бастіони та каземати, що забезпечували захист від артилерії та військових загроз того часу. Проте замок збудовано за скоригованим проєктом, автором якого вважають архітектора Г. ван Пеена (Нідерланди) за участі Андреа дель Аква [1].

Замок було споруджено у кілька етапів. У 1612–1627 роках зведено замковий палац. Після 1627 року під керівництвом Юрія Збараського недобудований палац оточили мурами з баштами та ровами [8].

Незважаючи на зусилля і старання братів, їм не судилося побачити повністю збудовану фортецю. Спочатку помирає Христофор, а за ним і Юрій. Продовжувати рід Збараських було нікому, тому замок переходить в руки сім'ї Вишневецьких і незабаром стає їхньою резиденцією. Упродовж 1631–1649 років Ярема Вишневецький оточив замок масивними земляними валами, перебудував башти на артилерійські бастіони, до оборонних мурів із дворового боку прибудував каземати [6].

Однією з головних фортифікаційних інновацій Збараського замку стала бастіонна система оборони. Бастіони — це виступаючі частини укріплень, розташовані на кутах фортеці, що дозволяли захисникам вести перехресний вогонь уздовж стін і атакувати ворога з різних напрямків. Вони мали п'ятикутну форму, що давала гарну видимість і контроль над територією навколо замку [3].

Чотири основні бастіони Збараського замку були розташовані на кутах замкової стіни, створюючи закриту форму оборонного периметру. Ця система значно підвищувала ефективність захисту від артилерійських обстрілів, оскільки давала можливість рівномірно розподіляти гармати по

периметру і вести обстріл атакуючих з кількох точок одночасно. Окрім того, товсті земляні вали в поєднанні з кам'яними стінами надавали бастіонам додаткової стійкості до обстрілів [7].

Окрім бастіонів, замок був оточений потужними земляними валами. Ці вали не лише збільшували висоту оборонних споруд, але й поглинали удари артилерійських снарядів, що захищало кам'яні стіни від руйнування. Земляні вали стали важливим елементом фортифікаційної системи в часи ренесансу, оскільки вони краще протистояли новим видам зброї, зокрема гарматам.

Зовнішні вали також виконували роль додаткового захисту, створюючи перешкоду для ворожих військ, які намагалися наблизитися до замку. Вали були розташовані таким чином, щоб з них можна було зручно вести обстріл і швидко пересуватися між бастіонами.

Один з найважливіших елементів оборони замку — глибокий рів, що оточував його периметр. Рови використовувалися для додаткового захисту від ворога, створюючи природну перешкоду на шляху до фортеці. Водяний рів значно ускладнював наближення ворога до стін і мінімізував ризик підкопів. Якщо нападники вдавалися до штурму, їм спершу треба було подолати рів, що робило їх вразливими до атак з бастіонів і стін [4].

Попри потужну оборонну систему, Збараський замок був також палацом. Палацова частина замку розташовувалася всередині оборонного комплексу і мала всі необхідні елементи для комфортного проживання та ведення справ княжої родини.

У Збараському замку вдало поєднано захисні функції фортеці з комфортом і розкішшю князівської резиденції. Завдяки майстерності архітектора Вінченцо Скамоцці вдалося створити споруду, яка відповідала вимогам оборонної архітектури, але при цьому не втрачала своєї естетичної привабливості. Замкові стіни, рови та бастіони забезпечували безпеку, тоді як внутрішня палацова частина дозволяла вести дипломатичну та культурну діяльність [7].

Архітектурні елементи ренесансу, такі як симетрія, пропорції і декоративні деталі, використовувалися як в оборонних, так і в палацових частинах замку, створюючи єдиний гармонійний ансамбль.

У проекті Збараського замку Скамоцці використав ці характерні елементи, адаптувавши їх до потреб фортифікації і місцевих умов. Це дозволило створити не просто оборонну споруду, а розкішний палац, який відповідав європейським тенденціям того часу.

Ренесансні елементи в архітектурі замку

1. Гармонія і симетрія. Центральним елементом ренесансної архітектури була симетрія, яка чітко простежується в плануванні Збараського замку. Будівля має пропорційно виважене розміщення елементів, зокрема бастіонів, що рівномірно розташовані по кутах фортеці. Палацова частина замку відображає ідеї симетрії в організації простору, що є однією з основ ренесансної естетики.

2. Класичні форми і пропорції. Вінченцо Скамоцці використав класичні ренесансні форми в оформленні фасадів та інтер'єрів замку. Зокрема, в архітектурі палацу видно елементи античних колон, арок і декоративних карнизів. Ці архітектурні деталі додавали будівлі елегантності й монументальності, що відповідало ренесансному ідеалу гармонії між практичністю та красою.

3. Декоративні елементи. Ренесансна архітектура завжди відзначалася увагою до деталей. У Збараському замку це проявляється в оздобленні фасадів, віконних рам і входів. Кам'яні портали та вікна замку прикрашені скульптурними елементами, характерними для ренесансного стилю. Пропорції цих декоративних елементів були ретельно продумані для того, щоб відповідати загальній архітектурній концепції будівлі [9].

Збараський замок є чудовим прикладом того, як італійський ренесансний стиль був адаптований до місцевих умов і потреб. Архітектор Вінченцо Скамоцці зумів поєднати класичні ідеали гармонії, симетрії та краси з практичними вимогами оборони. Це дозволило створити

унікальну будівлю, яка залишила значний вплив на розвиток архітектури того часу та стала важливим культурним й історичним центром регіону.

Джерела та література:

1. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej Teka konserwatorska. – Lwów, 1892. –S.63.
2. Scamozzi Vincenzo. Idea della Architettura Universale. - Venezia, 1714. – I. Libero III, c.VIII. – S. 252.
3. Бастіон. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Бастіон> (дата звернення: 15.10.2024).
4. Вайцех Радванський «Zbaraska expeditia poważna i sławna i obłężenie zbaraskie niślychane zdawna», Warszawa, 1649.
5. Заяць А. Обороздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст.Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині. Під ред. В. Собчука. Кременець, 2006. 57-63 с
6. Збараський замок: велична твердиня на Тернопільщині URL: <https://md-eksperiment.org/post/20240223-zbarazkyj-zamok-velychna-tverdynja-na-ternopilshchyni> (дата звернення 17.10.2024)
7. Липа К. ПІД ЗАХИСТОМ МУРІВ (З історії української фортифікації X-XVII ст.). Київ : Інформ.-аналіт. агенція «Наш час», 2007. 184 с
8. Нельговский Ю. А., Годованюк Е. М. Каменные замки западной Украины конца XVI – первой половины XVII вв. Археологические наблюдения и исследования. АН СССР, 1986. Том 34. 125–133 с
9. Ренесансна архітектура. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ренесансна_архітектура (дата звернення: 16.10.2024).